

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Վ. Հ. ՎԻՐԱԲՅԱՆ

ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ
ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ
ԼՈՌՈՒ ԶԵԶՈՔ ԳՈՏԻՆ
1920-1921 ԹԹ.

(ՏԱՐԱԾՔԱՑԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԶԱՏՈՒՄԸ)

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2015

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3
Վ 680

*Հրատարակության է երախավորել
Երևանի պետական համալսարանի
Հայագիտական հետազոտությունների
ինստիտուտի գիտական խորհուրդը*

*Գրախոս և պատ. խմբագիր՝
պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Հ. Գ. Մինասյան*

Վիրաբյան Վ. Հ.

**Վ 680 Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները և Լո-
ռու Չեզոք գոտին 1920-1921 թթ. (Տարածքային սահմանազատումը)
Վ. Հ. Վիրաբյան. Մենագրություն.- Եր., ԵՊՀ հրատ., 2015.- 92 էջ:**

Գրքում վերհանվել են հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերու-
թյունների մի շարք կարևոր հարցեր, մասնավորապես պատմաքննական վեր-
լուծության են ենթարկվել ինչպես Հայաստանի Առաջին, այնպես էլ Երկրորդ
Խորհրդային հանրապետությունների **Լոռվա Չեզոք գոտու** համար հակամար-
տության առանցքային հիմնախնդիրները 1920 թ. առաջին կեսին-1921 թ. սկզբ-
ներին, որոնք արդիական են և լիովին համահունչ ներկայումս ընթացող պե-
տաքաղաքական գործընթացներին:

Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների, միջազգայնագետների, ինչպես
նաև Հայոց պատմությամբ հետաքրքրվող ընթերցող լայն շրջանների համար:

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-5-8084-1968-1

© Վիրաբյան Վանիկ, 2015
© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2015

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Առաջին աշխարհամարտի ավարտն արմատական հեղաբեկումներ մտցրեց Անդրկովկասյան տարածաշրջանում: Ռուսաստանում Հոկտեմբերյան հեղափոխությամբ առաջացած ցնցումները տևական բնույթ ունեցան և իրենց ոլորտի մեջ առան նաև Հայաստանը: Հայկական հարցի լուծման բոլոր հնարավոր տարբերակները մեկը մյուսի ետևից փլուզվեցին, նախկին պայմանավորվածությունները կորցրեցին իրենց երբեմնի ուժը և փոքր ժողովուրդներին կանգնեցրին ցավագին երկրնտարանքի առաջ: Հայ քաղաքական միտքը չէր համապատասխանում դարամակարդակ պահանջներին և չունեւ ճկունություն, անհրաժեշտ կոաիողականություն ընկալելու նոր գործընթացները, դրանց խորքային աշխարհաքաղաքական միտումները, արդյունքում՝ փակուղի կամ հեռանկար չունեցող ընտրություններ և ռազմավարական կողմնորոշումներ: Ասենք, որ ստեղծված իրավիճակում կողմնորոշվելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ քաղաքական մտքի մեծ ճկունություն և ապագայի հեռանկարի զգացողություն: Եվ ո՛չ միայն դա: Այդ իսկ պատճառով էլ տեղի ունեցող իրադարձությունները երբեմն ցայտնտոտի մեջ էին գցում կամ նորաստեղծ հանրապետությանը կանգնեցնում ծանր փորձությունների առաջ: Այդ փորձություններից մեկն էլ հանդիսացավ վրաց-հայկական պատերազմը 1918 թ. դեկտեմբերին, որի արդյունքում ծնվեց Լոռու Չեզոք գոտու հիմնախնդիրը, որն իր հետագա զարգացումներն ունեցավ 1919-1921 թվականներին: Այն պատմաքաղաքական և ռազմադիվանագիտական հետազոտության հրատապ մի թեմա է գիտահետազոտական նորովի մոտեցումների համար, որը դեռ իր ուսումնասիրողներին է սպասում: Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական և դիվանագիտական առնչությունները 1918 թ. և հետագա տարիներին կարևոր նշանակություն են ունեցել երկու պետությունների թե՛ բախումնալիցք և թե՛ խաղաղ-դաշնակցային հարաբերման եզրերը պարզելու տեսանկյունից: Կամա թե ակամա ո՛չ Վրաստանն է կարողացել շրջանցել հայկական գործոնը, ո՛չ էլ Հայաստանը՝ վրացական սինդրոմը: Այդ առումով դիտարժան եզրահանգումներ կան *Իլյա Ճավճավաձեի* մոտ. «... Մենք լավ

գիտենք, որ անցյալում Վրաստանի անհաջողությունն սկսվեց այն դժբախտ օրերից, երբ ընկավ ու տապալվեց Հայաստանը՝ մեր այդ պատենշը հարավից: Մենք հյուսիսի կողմից էինք պաշտպանում Հայաստանը, իսկ հայերը մեզ պաշտպանում էին հարավից: Այն օրվանից, ինչ Վախթանգ Գորգասալը փտանգից ապահովեց այն ժամանակվա Վրաստանը հյուսիսի կողմից, մեր ամբողջ պատմությունն ընթացավ այն ուղղությամբ, որ հարավի կողմից ամրապնդենք մեզ: Երբ Հայաստանը գոյություն ուներ որպես անկախ պետություն, թաթարները նախ Հայաստանով պետք է անցնեին... Այդ պատճառով, մեր հզոր թագավորները ու թագավորականները ոչինչ չէին խնայում Հայաստանին օգնելու, երբ նա նեղության մեջ էր լինում և օգնության կարիք էր զգում: Դժբախտաբար, մեր թագավորներից շատերն էլ չէին հասկանում, թե ինչ մեծ նշանակություն ուներ Հայաստանի գոյությունը Վրաստանի համար»¹:

Սակայն 1918 թ. մայիսին անկախության հռչակումից հետո անդրկովկասյան ժողովուրդները կանգնեցին անկախության և սեփական պետականությունների կերտման պատմաքաղաքական հրամայականողության անբեկանելի փաստի առաջ, որի հետևանքով ձևավորված անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև հարաբերություններում առաջացավ ռազմաքաղաքական մեծ լարվածություն սահմանատարածքային վիճարկելի հիմնախնդիրների շուրջ, որը վերջ ի վերջո հանգեցրեց պատերազմական բախումների և նախկին կարծեցյալ կամ ոչ կարծեցյալ բարեկամության փոխարեն սերմանվեց ազգամիջյան թշնամանք ու անվստահություն: Հենց այս պատմաքաղաքական կարևոր իրադարձություններն ու ռազմական բախումնալից իրավիճակները, և առհասարակ նաև մեծ տերությունների քաղաքական մեծ շահերի տիրույթում գտնվող աշխարհաքաղաքական տարաբնույթ ռազմավարությունների իրականացման արդյունքում 1918 թ. դեկտեմբերին բռնկված վրաց-հայկական պատերազմն էլ անհրաժեշտաբար այսօր պարզապես իրենց վրա են բևեռել պատմաբանների, քաղաքագետների, միջազգայնագետների ու այլ բնագավառների հետազոտողների քննախույզ և համակ ուշադրությունը:

¹ Տե՛ս **Ճավճավաձե Ի.**, Հայ գիտնականներն ու քարերի աղաղակումը, Թիֆլիս, 1897, էջ 200-201// տե՛ս **Ալեքսանյան Վ. Խ.**, Հայ-վրացական հասարակական-քաղաքական և մշակութային կապերի պատմությունից, Եր., «Գիտելիք» հրատ., 1986, էջ 5-6:

1918 թ. դեկտեմբերին բռնկված վրաց-հայկական պատերազմի ռազմաքաղաքական հողի հենքի վրա առաջացած Լոռու Չեզոք գոտու հիմնախնդրին վերաբերող հարցերը, և մասնավորապես Հայաստանի Առաջին հանրապետության անկման ժամանակաշրջանին՝ 1920-1921 թվականներին վերաբերող պատմաքաղաքական իրողությունները ոչ ամբողջական և մասնակի անդրադարձ են գտել ու քննարկվել մի շարք հեղինակների կողմից, սակայն դրանով այն լիովին չի ամբողջացել, մնացել են հարցեր ու սպիտակ էջեր, որոնք դեռ իրենց համակողմանի լուսաբանման կարիքն ունեն, այդ թվում մասնավորապես 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմի ավարտամասում՝ 1918-1919 թթ. սահմանագծային հատվածում առաջացած Լոռու Չեզոք գոտուն վերաբերող հարցերը:

Խորհրդահայ պատմաբանների կողմից հայ-վրացական սահմանակիմներին առհասարակ հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունների համատեքստում տեղավորվող Լոռու Չեզոք գոտու 1920-1921 թթ. ռազմաքաղաքական զարգացումները ներկայացվել են որպես անդրկովկասյան ազգայնականության և ազգերի համերաշխության սկզբունքներից հեռացման անմիջական հետևանք և ինքնին հասկանալի առումով, նրանք անդրադարձել են այդ հիմնախնդրին սուբյեկտիվ դիրքերից, միակողմանիորեն, թեկուզև խորհրդահայ պատմաբաններից ոմանք ներքուստ չեն թաքցրել իրենց համակրանքը Լոռու Չեզոք գոտու հիմնախնդրի հայանպաստ լուծման առումով²:

Սույն աշխատության մեջ նպատակ է դրվել համակողմանիորեն ուսումնասիրել և լիարժեքորեն ներկայացնել Առաջին Հանրապետության առաջին իսկ լուրջ պատերազմի՝ վրաց-հայկական պատերազմի հետևանքով առաջացած Լոռու Չեզոք գոտու հիմնախնդրի պատմու-

² Տե՛ս **Գարապետյան Ս. Խ.**, Ձինված ապստամբությունը Լոռում 1921 թվականին, Եր., Հայպետհրատ, 1955: էջ 71-105 և այլն: **Ալիխանյան Ս. Տ.**, Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921 թթ.), Եր., «Հայաստան» հրատ., 1966, էջ 274-295: **Ալիխանյան Ս. Տ.**, Գ. Կ. Օրջոնիկիձե և սովետական իշխանության հաստատումը, Եր., «Հայաստան» հրատ., 1974, էջ 68-72, 78-99: **Վարդապետյան Ա. Վ.**, Հայաստանի Գարմիր բանակը քաղաքացիական կռիվներում, 1920-1921 թվականներ, Եր., 1960: **Շաթյան Ա.**, Հայաստանի միջազգային-իրավական դրությունը 1920-1922 թթ., Եր., «Միտք» հրատ., 1967: **Օրջոնիկիձե Գ. Կ.**, Ընտիր հողվածներ և ճառեր. 1918-1937, Եր., Հայպետհրատ, 1950, 40-49, 58-61 և այլն: **Լենին Վ. Ի.**, ԵԼԺ, հ. 52, Եր., «Հայաստան» հրատ., 1983, էջ 80-81, 124-125, 424-425: Տե՛ս նաև **Լենին Վ. Ի.**, Երկեր, հ. 32, Եր., «Հայպետհրատ», 1952, էջ 174-175:

թյունը 1920-1921 թթ. սահմանագծին: Մեր խնդիրն է եղել օգտագործելով արխիվային նորահայտ նյութերը՝ ներկայացնել Հայաստանի Առաջին և Երկրորդ՝ Խորհրդային հանրապետությունների կառավարությունների գործունեությունը այդ բարդ և խճճված անցումային ժամանակահատվածում, հայ-վրացական հարաբերությունների ողջ բարդությոը և համալիր հարցերը:

Ուսումնասիրությունը գլխավորապես հիմնված է արխիվային վավերագրերի վրա: Աղբյուրագիտական հիմքը կազմում են **Հայաստանի Ազգային Արխիվի** (ՀԱԱ) բազմաբնույթ փաստաթղթերը: Բացի արխիվային նյութերից և փաստաթղթերից, զանազան վավերագրերից, սույն աշխատանքի համար կարևոր հիմք են հանդիսացել նաև ժամանակի պարբերական մամուլում հրապարակված փաստերը, կուսակցական-պետական, հասարակական-քաղաքական, ռազմական գործիչների աշխատությունները³:

Հիմնահարցը ի սկզբանե իր վրա է բեռնել նաև պատմաբանների ուշադրությունը: Այս առումով ինքնատիպ գնահատումներ և պատմաքաղաքական իրադարձությունների արժեքավորումներ կան հանրահայտ պատմաբան, հասարակական-մշակութային գործիչ **Լեոյի (Առաքել Բաբախանյան)**⁴ մոտ, որոնց հետ գուցե և պարտադիր չէ բոլոր մանրամասներով համակարծիք լինել, սակայն դրանք մեծ արժեք են ներկայացնում խնդրի համակողմանի պատմաքննական ներկայացման տեսանկյունից:

Ուսումնասիրվող հիմնահարցի որոշ կարևոր կողմեր լուսաբանվել

³ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Եր.: «Հայաստան» հրատ., 1993, էջ 214-251: **Տե՛ս նույնի** Գյանքի ուղիներով. Դեպքեր, Դեմքեր, Ապրումներ. Հ. Ե. տպարան «Համազգային», Բեյրութ, 1966, էջ 41-43; տե՛ս նաև **Քաջազունի Հովհ.**, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլևս. Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1923; **Ռուբեն**, Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները. Է. հատոր. Գ. հրատարակչիւն, Թեհրան, 1982: **Խատիսեան Ալ.**, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը. Բ. տպագրութիւն, Բեյրութ, տպարան «Համազգային», 1968: **Տոթթ. Արտաշես Բաբալեան**, Հայաստանի անկախութեան պատմութիւնը եւ այլ յիշատակներ, Գլենդէլ, «Նավասարդ» հրատ., 1997, էջ 44-47, 69-71, 74-75, 88-89, 110-115, 180-183: **Բեկզադյան Ալ.**, Նամակներ, հոդվածներ, փաստաթղթեր, Եր., «Հայաստան» հրատ., 1981: **Туманян М.**, Дипломатическая история Республики Армения. 1918-1920 гг., Ереван, Нац. Архив Армении, 2012 և այլն:

⁴ Տե՛ս **Լեո**, Անցյալից, Հուշագրություն, Եր., «Շեն» հրատ., 2009: **Լեո**, Անցյալից (Հուշեր, թղթեր, դատումներ), Թիֆլիս, 1925: **Նույնի**՝ Սահմանավեճեր. Լոռի, Ախալքալաք, Ղարաբաղ, Թիֆլիս, 1919:

են **Ա. Մելքոնյանի** մի շարք դիտարժան աշխատությունների մեջ⁵:

Հարկ է նաև նշել, որ հետազոտված հարցի մի շարք տեսանկյուններ իրենց արտացոլումն են գտել Սփյուռքի և առհասարակ արտերկրի որոշ հեղինակների կողմից հրապարակված մի շարք գործերում⁶:

Անշուշտ, որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում **Գ. Սարգսյանի** մենագրությունը, որում կան ուշադրության արժանի ինքնատիպ մոտեցումներ և նրբություններ, ինչպես նաև որոշակի տեսանկյունից, անշուշտ, վիճարկելի տեսաքաղաքական եզրահանգումներ, որոնք վերաբերվում են հայ-վրացական միջպետական հարաբերությունների բարդույթին 1918-1920 թվականներին, այդ թվում Լոռու Չեզոք գոտու հիմնախնդրին վերաբերող, ինչը հարկ է իրապես հաշվի առնել նշված հիմնահարցը քննարկելու հայեցակարգային տեսանկյունից⁷:

Հարկ է սակայն նշել, որ հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունների բարդույթը, կապված Հայկական Լոռու Չեզոք գոտու շուրջ առաջացած լարվածության հետ, և մասնավորապես մեր կողմից քննարկման ենթարկված ժամանակահատվածին՝ 1920-1921 թվականներին վերաբերող, այդուհանդերձ, ունի նշված հիմնախնդիրն ավելի խորքային և վերկուսակցական պատմաքննական հետազոտման ենթարկելու անհրաժեշտություն: Ընդհանուր բնույթի մի շարք աշխատանքներ ևս իրենց վրա են բևեռում պատմաբանների ուշադրությունը, քանզի դրանցում կան հետաքրքիր դիտարկումներ՝ կապված Լոռու Չեզոք գոտու հիմնախնդրի հետ, որոնք հնարավորություն են տալիս ներկայացնել ռազմաքաղաքական և դիվանագիտական հակամարտությունը տարածաշրջանում 1920-1921 թվականներին⁸:

⁵ Տե՛ս **Մելքոնյան Ա. Ա.**, Ջավախք: Պատմության ուրվագծեր, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1999: Տե՛ս նաև **Մելքոնյան Ա.**, Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Եր., «Ջանգակ-97» հրատ., 2003:

⁶ Տե՛ս **Նսպիլեան Ազգայի**, Բրիտանիա եւ Հայկական հարցը. 1915-1923, հրատ. Հ.Բ.Ը. Միություն Վահրամ Ապտալեան մշակութային հիմնադրամի, Պեյրոյթ, 1994; **Stephen F. Jones**, Georgian-Armenian Relations in 1918-20 and 1991-94: A Comparison. - Armenian review. vol. 46. no 1-4 (181-184), pp. 57-77: **Vernon V. Asaturian**, Armenia in the World Arena, 1914-1921. - **Armenian Review**. spring-winter, 1993, volume 46, number 1-4 (181-184), pp. 119-142:

⁷ Տե՛ս **Սարգսյան Գ.**, Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Եր.: «Նաիրի» հրատ., 2002:

⁸ Տե՛ս **Հայոց պատմություն**, հ. IV, Գիրք առաջին (1918-1945 թթ.), Եր., ԳԱԱ Պատմ. ին-տ, 2012, էջ 313-324: **Խաչատրյան Գ.**, Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922

Վերջին շրջանում գիտական շրջանառության մեջ են դրվել մի շարք արխիվային հրապարակումներ, որոնցում 1920-1921 թթ. սահմանագծում Լոռու Չեզոք գոտու հիմնախնդրին և առհասարակ հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերություններում առկա լարվածության և դիվանագիտական հակամարտությանը վերաբերող կարևոր արխիվային կարևոր վկայություններ են գետեղվել, որոնք հարցի բազմակողմանի վերհանման տեսանկյունից որոշակի պատմագիտական հետաքրքրություն են ներկայացնում⁹:

Եվ վերջապես, տողերիս հեղինակի աշխատանքը, որի մասին վրացական մամուլում և պաշտոնական գրագրությունում, մենագրության վերաբերյալ գրախոսականներում որոշակի անդրադարձ կա¹⁰:

Անկասկած, հետազոտված հիմնախնդրի առավել ամբողջական լուսաբանման տեսանկյունից որոշակի հետաքրքրություն են ներկա-

թվականներին, Եր., ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2007, էջ 79-96: **Խաչատրյան Կ.**, ՌԽՖՍՀ և ՀԽՍՀ ռազմաքաղաքական համագործակցությունը 1921 թ. փետրվարին Լոռու Չեզոք գոտին ազատագրվելու գործում // տե՛ս **Հայոց պատմության հարցեր**. Երիտասարդ գիտաշխատողների հոդվածների ժողովածու, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1997, էջ 88-105: **Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ.**, (Քաղաքական պատմություն), Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Եր., ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000: **Հայոց պատմություն**. 1900-1939 թթ.: Նյութեր, *խմբ. Ավետիսյան Հր., Ղազարխանյան Վ.*, Եր., 1993, էջ 189-193: **Ղազարխանյան Վլ.**, Հայաստանը 1920-1940 թթ., Եր., ԳԱԱ պատմ. ին-տ, 2006, էջ 118-137: **Հարությունյան Կլ., Ա.**, Հայկական ազգային գորամիավորումները 1918-1945 թթ., Եր., ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2002: **Քաղան Ս.**, Հայաստանի միջազգային դրությունը և արտաքին քաղաքականությունը 1918-1923 թվականներին. Ուսումնական ձեռնարկ բուհերի համար, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2005, էջ 69-82: **Աբրահամյան Վ. Ս.**, 1918-1921 թթ. Հայ-վրացական վիճելի տարածքների հարցի շուրջ // Գիտական տեղեկագիր, Գյումրի, Մ. Նալբանդյանի անվան պետ. մանկ. ին-տ, 2013, N 2, էջ 62-73: **Կ. Խաչատրյան, Գ. Բադալյան**, ՀԽՍՀ տարածքի և սահմանների ձևավորումը (1920 թ. դեկտեմբեր – 1922 թ. սկիզբ) // Հայոց պատմության հարցեր: Հ. 14. Գիտական հոդվածների ժողովածու, *խմբ. Խորհուրդ՝ Ա. Մելքոնյան, Ա. Խաչատրյան և Իրիշներ/*. - Եր.: Պատմ. ինստ., 2013, էջ 172-195: **Асоян Т. М.** Территориальные проблемы Республики Армения и британская политика (1918-1920 гг.), М.: РИЦ «Альфа» МГОПУ им. М. А. Шолохова, 2005:

⁹ Տե՛ս **Документы об армяно-грузинском пограничном споре в Лори** (декабрь 1920 г. - январь 1921 г.), կազմող՝ Հ. Սուքիասյան // տե՛ս «Պատմաբանասիրական հանդես, 2010, N 1, էջ 253-262: Տե՛ս նաև **Հայ-վրացական խաղաղարար կոնֆերանսի հայկական պատվիրակության հաշվետվությունը** (1918 թ. դեկտեմբեր -1919 թ. մարտ). կազմող՝ Հ. Սուքիասյան // տե՛ս «Պատմաբանասիրական հանդես, 2009, N 1, էջ 185-206:

¹⁰ Տե՛ս **Վիրաբյան Վ. Հ.**, 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմը, ՀՀ կատավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները, Եր., «Աստղիկ» հրատ., 2013. տե՛ս այդ մասին **«Թիֆլիսեթի»** (Թիֆլիս), թիվ 41, 08-14. 10.2007 թ. (վրաց. թարգմ.):

յացնում **Ռիչարդ Հովհաննիսյանի** աշխատանքները Առաջին Հանրապետության պատմության վերաբերյալ, որում որոշ իրարամերժ հայեցակարգային մոտեցումների հետ մեկտեղ, կան բազմաթիվ դիտարժան մոտեցումներ, որոնք պատմաքննական տեսանկյունից առնչվել են հայվրացական ռազմաքաղաքական, դիվանագիտական հարաբերություններին և դրանցում առկա լուրջ բարդություններին¹¹: Եվ առհասարակ, Ժամանակաշրջանը և անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև առկա միջպետական ռազմաքաղաքական և դիվանագիտական հարաբերությունները, ինչպես նաև դրանց հետ սերտորեն առնչվող սահմանատարածքային վեճերն արտացոլող աշխատանքներից պետք է առանձնացնել վրաց հասարակական և պետաքաղաքական գործիչ **Ջուրաբ Ավալովի (Ավալաշվիլու)** ուշագրավ գործը¹², որում բոլոր մեզ հայտնի վերապահումներով և վրացամետ քաղաքական շերտանստվածքներով հանդերձ՝ ըստ ամենայնի կարևորվում են միջազգային գործառույթներում Վրաստանի և Հայաստանի Հանրապետությունների ունեցած տեղի ու խաղացած դերի, փոխառնչությունների բացահայտման հիմնախնդիրները, արժևորվում են հեղինակի կողմից արված եզրահանգումները:

Մասնավորապես կարևորել ենք անդրադարձը **Գուրամ Մարխուլիայի**¹³ աշխատանքին, որը հայտնի է իր հակահայկական ուղղվածությամբ և հակագիտական մոտեցումներով: Պատմաքննական որոշակի գնահատումներ են տրվել կովկասագետներ **Գ. Էզզեյի և Է. Սնդերսենի**¹⁴

¹¹ **Հովհաննիսյան Ռ.**, Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր I. Առաջին Տարին, 1918-1919, Եր., «Տիգրան Մեծ», 2005: **Նույնի՝** Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր II. Վերապիղծ-Լուծոն, 1919-1920, Եր., «Տիգրան Մեծ» 2014: **Hovannisian Richard G.** The Republic of Armenia, vol. 1. -Barkeley, Los Angelos, London: Univers. of California Press 1971, vol. 2, 1982, vol. 3, 1996, vol. 4:

¹² **Авалов З.**, Независимость Грузии в международной политике. 1918-1921 гг. Воспоминания. Очерки. Париж, 1924:

¹³ **Мархулия М.**, Армяно-грузинские взаимоотношения в 1918 -1920 годах (С сокращениями), Тбилиси, Тб., Гос. Ун-т им. И. Давашавили, 2007. // <http://iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/1918-1920/>:

¹⁴ **Эндрью Андерсен, Георг Эгте**, Армяно-Грузинская война 1918 г. и Армяно-Грузинский территориальный вопрос в XX в.: //Armeno-Georgian War of 1918 and Armeno-Georgian Territorial Issue in the 20th Century (на англ. и рус. яз.) // *unt'u* <http://www.conflicts>.

1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմին և հետագա պատմաքաղաքական ու ռազմադիվանագիտական զարգացումներին, հայ-վրացական հարաբերություններին անմիջականորեն վերաբերվող աշխատանքին, որում որոշակիորեն ոչ հայամետ մեկնակետից վերհանված է Հայաստան-Վրաստան միջպետական հարաբերությունների բարդույթը և հանգուցալուծումը, և որն աչքի է ընկնում նաև շատ դեպքերում աղճատված տեսակետներով ու գնահատումներով, պատմաքաղաքական իրադարձությունների հակադիտական և բացահայտ հակահայկական արժևորումներով հայ-վրացական սահմանային-տարածքային առճակատման և սահմանավեճերի հանգուցալուծման բնագավառում ձեռք բերված արդյունքների վերաբերյալ: Խնդրո առարկայի վերաբերյալ հետաքրքիր փաստեր և ռազմաքաղաքական իրադարձությունների, առանձին պատերազմական դեպքերի գնահատումներ կան գեներալ **Գ. Բ. Կվինիտաձեի** հուշագրային բնույթի աշխատանքում¹⁵, որում ներկայացված մի շարք փաստարկումների և տեսակետների նկատմամբ ցուցաբերվել է քննական մոտեցում:

Սույն աշխատանքում նպատակ է դրվել պատմաքննական հետազոտման տեսանկյունից մի ամբողջի մեջ ներգրավել ուսումնասիրվող հիմնախնդրի հնարավորին չափով բոլոր տեսանկյունները, հնարավորինս հանգամանալից և լիարժեք, վերկուսակցական դիրքերից բացահայտելով վրաց-հայկական դիվանագիտական և ռազմաքաղաքական հարաբերությունների ողջ բարդույթը 1920-1921 թթ. սահմանագծին՝ Առաջին հանրապետությունից դեպի Խորհրդային Հայաստան անցման ժամանակահատվածում:

rem33.com/images/Georgia/Armeno-Georgian-War18-R.html: տե՛ս նաև iberiana.wordpress.com / armenia-georgia / armeno-georgian-war-1918-20/:

¹⁵ Տե՛ս **Квинишвадзе Г. И.**, Воспоминания в годы независимости Грузии. 1917-1921, YMCA-PRESS 11, rue de la Montagne-Ste-Geneviève 75005 Paris 1985 (на рус. языке)// **www. legionerebi.org/files/kvm.pdf:**

**ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԼՈՌՈՒ ԶԵԶՈՔ ԳՈՏԻՆ
1920 - 1921 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ:
ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԶԱՏՈՒՄԸ**

Անկասկած, համաշխարհային քաղաքական զարգացումների տեսանկյունից կարևորագույն նշանակություն ունեցավ Սովետական Ռուսաստանի վճռորոշ հաղթանակը քաղաքացիական պատերազմում, որը մի կողմից գործնականում կանխորոշեց հակաբոլշևիկյան, սպիտակգվարդիական և տարագույն բանակների պարտությունը, և միաժամանակ պայմանավորեց ազգայնական **«Միլի»** շարժման վերելքը Թուրքիայում, մյուս կողմից՝ հանգեցրեց բոլշևիկյան Մոսկվայի և քեմալական Անկարայի դաշինքին, որը շահավետ գործարք էր երկու կողմերի միջև, որոնք դարավոր թշնամանքի մեջ են եղել, որն ըստ էության ձևավորվեց արդեն 1920 թ. գարնանը: Ռուսական բոլշևիկների առաջնորդ **Վ. Ի. Լենինը** և **«Միլի»** շարժման հոգևոր և պրակտիկ առաջնորդ **Մուստաֆա Քեմալ Աթաթյուրքը** միավորվեցին Անտանտի դեմ ընդհանուր հակադրվածության և շահերի արմատական տարակարծության հոդի վրա, որոնց ռազմավարական գերագույն նպատակը իրենց պետությունների վերականգնումն էր ոչ վաղուց կործանված կայսրությունների տարածքային ընդգրկումների շրջանակներում: Այստեղ, ընդհանուր ռազմավարական շահերի առկայության պայմաններում թե՛ Մոսկվայի և թե՛ Անկարայի կառավարությունների կողմից կարևորվեց իրար մեջ Կովկասի բաժանման հիմնախնդիրը, վերջ դնելով հարավ-կովկասյան անկախ հանրապետությունների գոյությանը: Անտանտի երկրները որևիցե քայլ չձեռնարկեցին, կարծում ենք, չէին էլ ցանկանում, գուցե և դրան հնարավոր չէր ռազմաքաղաքական լուծում տալ, որպեսզի խոչընդոտեն Հարավային Կովկասի բաժանմանը ազդեցության գոտիների: Ավելին, ասենք որ, անդրկովկասյան իրենց կրտսեր դաշնակիցներին լքելու Անտանտի վճռի մեջ կարևոր դեր խաղաց նաև

Սովետների երկրի հետ տնտեսական-առևտրական հարաբերությունների կարգավորման քաղաքական կուրսը, գաղափարախոսական-քաղաքական հակազդումներից նահանջ կատարելով դեպի տնտեսաքաղաքական շահերը: Ըստ այդմ, արդեն փոփոխված աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակի պայմաններում, 1919 թ. ամռան վերջին բրիտանական զորքերը տարհանվեցին Հարավային Կովկասից, բացառությամբ Բաթումի մարզի, որտեղ նրանք մնացին մինչև 1920 թ. ամառվա կեսը¹⁶:

Հենց այս իրավիճակում էլ «Չեզոք գոտու» և առհասարակ հայկական Լոռու շուրջ հայ-վրացական ռազմաքաղաքական լարվածությունը սրեց երկու հանրապետությունների ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունները, իր վրա բեկեռելով դաշնակիցների, Թուրքիայի, Ադրբեջանի և այլ աշխարհաքաղաքական ուժերի ուշադրությունը, ունենալով ծանր հետևանքներ: Վրաստանը 1918-1920 թթ. ընթացքում և հետո ամեն մի առիթ օգտագործում էր Լոռու Չեզոք գոտում ամրապնդվելու համար, այն դիտարկելով որպես չափազանց կարևոր ռազմաքաղաքական հենակետ ողջ Լոռուն տիրելու համար: Լոռու Չեզոք գոտու մեջ մտնում էին Բորչալուի գավառի Ալավերդու, Ուզունլար-Օձունի և Վոռնցովկա-Կալինինոյի շրջանները՝ 41 գյուղերով:

Հայտնի է, որ Բորչալուի գավառը որպես առանձին վարչական միավոր առանձնացվել է 1880 թ. Թիֆլիսի նահանգի տարածքից: Նրա կազմի մեջ էին Բորչալուի ցածրավայրը, լեռնային Լոռի նահանգը և Թրիալեթին:

Հարկ է ասել, որ Լոռու Չեզոք գոտու շուրջ ծավալված լարվածության նախանշանները սկսեցին երևալ դեռ 1920 թ. մայիս-հունիս ամիսներին: Արդեն 1920 թ. մայիսի 7-ին կնքված ռուս-վրացական համաձայնագրի հետ կապված քաղաքական կրքերը Անդրկովկասում կրկին բորբոքվեցին, քանզի այդ պայմանագրով ՌԽՖՍՀ գործնականում երաշխավորում էր մենշևիկյան Վրաստանի Հանրապետության սահմանային-տարածքային անձեռնմխելիությունը և պարտավորվում վրացական պետության կազմի մեջ ներառած համարել Թիֆլիսի նահանգը Բաթումի մարզն իր բոլոր մարզերով և գավառներով հանդերձ, և դա այն պա-

¹⁶ См. у **Кадымов А. Б.**, Интервенция и гражданская война в Закавказье, М., Военное изд-во МО СССР, 1960, стр. 470.

րագայում, երբ 1919 թ. հունվարի 9-17-ին տեղի ունեցած հայ-վրացական խաղաղարար կոնֆերանսի արդյունքում կնքված համաձայնագրի համաձայն Բորչալուի գավառի մի մասը ճանաչվեց Չեզոք գոտի՝ մինչև տարածքային հարցի վերջնական լուծումը, Ախալքալաքի գավառը ևս վիճարկելի համարվեց՝ մնալով Վրաստանի կազմում, Բաթումիի մարզում Հայաստանի Հանրապետությունը պահանջներ ներկայացրեց Ճորոխի հովտի որոշակի շրջանի վրա, միաժամանակ ՀՀ կառավարության կողմից բողոքի նոտաներ ներկայացվեցին ոչ միայն վրացական կառավարությանը, այնպես էլ դաշնակցային ռազմաքաղաքական ներկայացուցչություններին, իսկ դա զգալի լարվածության եզրեր ստեղծեց ինչպես Ադրբեջանի, այնպես էլ Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետության հետ: Բոլշևիկյան Ռուսաստանի նման ռազմավարությունը կապված էր Փարիզի վեհաժողովի կողմից Հայաստանին և Վրաստանին վերաբերող սահմանային-տարածքային վիճահարույց հարցերի լուծման գործում ցուցաբերած առաքելության հետ, որով Ռուսաստանը բոլոր ջանքերը գործադրում էր եվրոպական պետությունների և ԱՄՆ-ի դիրքերը Հարավային Կովկասում բացառելու և անդրկովկասյան հանրապետություններին իր ազդեցության տիրույթում պահելու համար, զանազան հնարքներ կիրառելով Հայաստանի Հանրապետություն-Վրաստան ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունները խճճելու ուղղությամբ, չնայած ակնհայտ է, որ մենշևիկյան Վրաստանի նկատմամբ այդ դիրքորոշումը բխում էր քաղաքական պահի նրբերանգների խելամիտ և խորամանկ հաշվառումից, որից վրացիները փորձում էին օգտվել և ինչ-որ իրենց համար հասկանալի հաշվեկշիռ ձեռք բերել, թեկուզև հավանաբար ներքուստ զգում էին բոլշևիկների այդ խորքային բնույթի մանկրումների իմաստը և վերջնարդյունքը: 1920 թ. հունիսի 11-ին (N 3555) ՀՀ Արտաքին գործերի նախարար **Հ. Օհանջանյանը** վրաց կառավարության դեմ ուղղված բողոքագիր ուղարկեց Թիֆլիս՝ **Տիգրան Հ. Բեկզադյանին**¹⁷ կապված ըստ վրացական առաջարկի Սովետական

¹⁷ **Բեկզադյան Տիգրան Հարությունի [1871 թ., Շուշի - 08.08.1942, Փարիզ]** - Հայտնի հասարակական-պետական գործիչ, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավարը՝ հավատարմատարը սկզբում Բաքվում, այնուհետև՝ Թիֆլիսում: **Տիգրան Բեկզադյանը** Թիֆլիսում ՀԽՍՀ դիվանագիտական հավատարմատար **Ալեքսանդր Բեկզադյանի** ավագ եղբայրն է: - Տե՛ս **Հովակիմյան Բ. Մ.**, Հայոց ծածկանունների բառարան, Եր., ԵՂՀ հրատ., 2005, էջ 576: Տե՛ս **ՀԱՄ, Ֆ.Պ** - 200, ց. 2, գ. 83, թ. 2:

Ռուսաստանի կողմից Թիֆլիսի և Բաթումիի նահանգների իրենց բոլոր գավառներով և մարզերով որպես անպայման վրացական պետության կազմի մեջ մտնող տարածքներ ճանաչելու քաղաքական փաստի հետ: Այդ կապակցությամբ ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարի կողմից մեն-շնիկյան Վրաստանի կառավարությանը հղված 1920 թ. հունիսի 11-ի բողոքագիր ներկայացնող նոտայում մասնավորապես ընդգծվում էր հետևյալը. «Անցյալ տարվա հունվարի 9-ին և 17-ին Հայաստանի ու Վրաստանի միջև կնքված դաշնագրով Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառի մեկ մասը, որ սահմանակից է Վրաստանին և Հայաստանին, երկու հանրապետությունների կողմից ճանաչված է չեզոք, մինչև վերջնականորեն կվճռվեն միմյանց հետ ունեցած սահմանային վեճերը: Նույն դաշնագրով Թիֆլիսի նահանգի Ախալքալաքի գավառը ճանաչված է վիճելի տարածք:

Բաթումիի շրջանում Ճորոխի որոշ հողաբաժնի նկատմամբ Հայաստանը ներկայացրել է իր պահանջը՝ Կարս-Բաթումի երկաթուղագծի կառուցումով հնարավորություն կունենա ստանալու իր համար այնքան կենսական ու անհրաժեշտ տնտեսական ելքը դեպի ծով:

Հայաստանի և Վրաստանի միջև անցյալ տարվա նոյեմբերի 14-ին կնքված դաշնագրով երկու հանրապետությունները պարտավորվում են բոլոր գոյություն ունեցող կամ ապագայում ծագելիք վեճերը լուծել փոխադարձ համաձայնությամբ, իսկ այդպիսին չկայանալու դեպքում՝ պարտադիր արբիտրաժի միջոցով:

Նկատի ունենալով վերոգրյալը, կառավարության անունից խնդրում եմ ձեզ տեղեկացնեք Վրաստանի կառավարությանը, նույնպես և բոլոր դաշնակից միսիաների ներկայացուցիչներին Թիֆլիսում, որը Ռուսաստանի և Վրաստանի մեջ կնքված վերոհիշյալ դաշնագրի Թիֆլիսի նահանգին և Բաթումիի շրջանին վերաբերող մասը Հայաստանի կառավարությունը համարում է անվավեր»¹⁸: Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատար **Տ. Բեկզադյանը** ՀՀ կառավարության բողոքագիրը 1920 թ. հունիսի 15-ին ներկայացրեց Վրաստանի մենշնիկյան կառավարությանը:

Հայաստանի վիճակն օր օրի բարդանում էր, տագնապը խորանում, թեկուզև արտաքուստ իշխում էր Սևրով ծնված ոգևորությունը: Դա

¹⁸ Տե՛ս **ՀԱՄ**, Ֆ.Պ - 200, ց. 2, գ. 83, թ. 2:

հաստատվում է այդ ժամանակաշրջանի որոշ այլ տեղեկություններով, որոնք ձեռք էր բերում ՀՀ զինվորական հետախուզությունը: Գեներալ **Հ. Ա. Քիշմիշյանը** 1920 թ. օգոստոսի 20-ին ՀՀ զորքերի հրամանատարի շտաբի պետին հաղորդում էր (N 352/с), որ համաձայն ստուգված և միանգամայն հավաստի գործակալական տվյալների, Վրաստանի մեն-շնիկյան Հանրապետության կառավարությունն իրականացնում է ուժեղ քարոզչություն՝ նպատակ հետապնդելով խաղաղ ճանապարհով տիրել Արդահանի, Օլթիի մարզերին և Չալդիրին: Դրա հետ մեկտեղ, **Հ. Քիշմիշյանը** նշում էր, որ ինչ վերաբերում է Օլթիի շրջանը զինված եղանակով գրավելու մասին տեղեկություններին, որի համար վրացիները հավաքում են զորքերը, ապա իբր թե դրանք չեն համապատասխանում իրականությանը, քանի որ կայազորները հինն են, չեն փոխվել, հայտնելով, որ Վրաստանի կառավարությունը կենտրոնացել է երկու գլխավոր կետերում՝ Ախալցխայում և Ախալքալաքում, ուժեղացնելով գեներալ **Չիկվաիձեի** սահմանապահ ջոկատը, հենվելով նաև մի շարք մահմեդական գործիչների՝ ինչպես օրինակ, **Ջալալ բեկ Մաչաբելայի** վրա, որը գործուղվել էր Օլթի՝ մեծ լիազորություններով և գումարներով, սակայն մնացել էր Ախալցխայում, որտեղ գտնվում էր նաև **Օմար Էֆենդիի**՝ Ախալցխայի կառավարության նախկին նախագահի շտաբը: Սույն ամփոփագրում **Քիշմիշյանը** նաև տեղեկացնում էր, որ Օլթիի շրջանում քարոզչական աշխատանքները տարվել են **Սերվեր բեկ Աթաբեկովի** միջոցով, իսկ Արդահանի շրջանում այն իրականացրել է գավառապետ Կադիմովը, որը մեծ գումարներով կաշառվել էր և աշխատանքներ էր տանում հոգուտ Վրաստանի, որ Ախալքալաքի շրջանից մի շարք մահմեդական սահմանային գյուղերի միջոցով վրացիները կապեր են հաստատել **Չալդիրի (Չըլդըր)** և Ադրաբայի հետ և օգոստոսի 6-ին Չալդիրից Թիֆլիս են ժամանել մահմեդական բնակչության ներկայացուցիչները՝ Վրաստանի ՆԳ նախարար **Ն. Վ. Ռամիշվիլու** հետ տեսակցելու: Ամփոփագիրն ավարտվում էր եզրակացությամբ այն մասին, որ վրացական կառավարության մարտավարությունն Արդահանի և Օլթիի մարզերի, **«Չեզոք գոտու»** նկատմամբ, արտահայտվում է ուժեղ քարոզչությամբ՝ առանց զինված ուժերի կուտակման և կառավարության կողմից մի շարք գաղտնի որոշումների ընդունումով՝ բնակչությանը խաղաղ

ճանապարհով իրենց ազդեցության տակ զցելու համար, հենվելով բնակչության ազատ կամքի արտահայտման վրա¹⁹:

Այդ ընթացքում Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունը փորձեց իր հսկողության տակ առնել նաև Արդահանի շրջանի վիճարկելի մասը, և 1920 թ. հոկտեմբերի 1-ին վրացական զորքերը մտան Չըլդր [Չըլդիրի-Չալդիր] լճի շրջանը, ինչպես նաև Քուռի «հայկական կողմի» Օկամ [Գյուլե] գյուղը: Այդ քայլը առաջացրեց հայկական կառավարության դժգոհությունը, նաև այն պատճառով, որ վրացական զորքերի կողմից վիճելի տարածքների գավթումը տեղի էր ունենում Թիֆլիսում ընթացող բանակցությունների պայմաններում, որոնց նպատակն էր **հայ-վրացական պաշտպանողական բնույթի դաշինքի ստեղծումը՝ ընդդեմ Սովետական Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի**: Բանակցություններն ավարտվեցին անարդյունք, մասամբ նաև այն պատճառով, որ թուրքական դիվանագիտական ներկայացուցիչները համառորեն վստահեցրել էին Վրաստանին, որ **Մուստաֆա Քեմալ Աթաթյուրքի** ազգային կառավարությունը չի առարկում ընդդեմ այն բանի, որ վրացական զորքերի կողմից գրավվի Հայաստանի հետ վիճարկելի համարվող տարածքները: Առավել ևս, երբ Վրաստանի Արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար **Կոնստանտին Բ. Մաքախտարաշ-վիլին** հայտարարեց, որ Արդահանի մարզի վիճարկելիությունը վրացական և վարչակազմի ներկայությունը այնտեղ այն դարձնում է ոչ պակաս օրինական, քան հայկականը: Վրացիների կողմից սահմանագատիչ գծի անցումից մի քանի օր հետո ՀՀ կառավարությունը ռազմաճակատից դուրս բերեց հայկական 8-րդ գնդի զորաջոկատները ու **Սեպուհի (Արշակ Ներսիսյան)** արևմտահայերի գումարտակը և նրանց ուղարկեց Օկամ, և արդյունքում՝ վրացական զորամասը Օկամից նահանջեց Արդահան: Չըլդրի շրջանը մնաց վրացիների տիրապետության ներքո և 1920 թ. հոկտեմբերի 13-ին Ջուրգունա ավանտում հանդիսավոր պայմաններում բարձրացվեց վրացական դրոշմ²⁰: Չնայած դրան, «**զորավար Մ. Միլիկյանի** հրամանով «**8-րդ գնդի մասերը մտան Ջուրգունա, վար բերին վրացական դրոշակը և վրացիներին սահմանից այն կողմը դրկե-**

¹⁹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ.Պ - 276, ց. 1, գ. 184 թ. 101:

²⁰ Տե՛ս **Hovannisian R. G.** The Republic of Armenia (Los Angeles, 1982), Vol. **IV**, pp. 222 - 226. Տե՛ս նաև ՀԱՍ, ֆ. Պ - 200, ց. 1, գ. 602, թ. 17:

*ցին, ինչ որ մեծ աղմուկի և բողոքի տեղիք տուավ Թիֆլիսում*²¹», դրա հետ միաժամանակ խորացնելով լարվածությունը և վիհը հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերություններում: Այդ նույն օրը իրավիճակը հայ-թուրքական ռազմաճակատում կտրուկ սրվեց, ժամանակավոր անդորրը խախտվեց, և Հայաստանի Հանրապետությունը կորցրեց Չըլդրի շրջանը վերադարձնելու հնարավորությունը, որը, կարճ ժամանակ անց, չորս ամիս հետո ընկավ թուրքերի ձեռքը, քանի որ խորհրդային կարգերի հաստատման արդյունքում դադարեց գոյություն ունենալուց Վրաստանի մենշևիկյան հանրապետությունը:

Որոշ ժամանակ բանակցական ընթացքը շարունակություն ունեցավ: 1920 թ. հոկտեմբերի 25-ին Թիֆլիսում *Տիգրան Բեկզադյանը* բանակցեց Վրաստանի կառավարության անդամներ *Ն. Ռամիշվիլու, Կ. Սաբախտարաշվիլու, Ս. Մդիվանու* հետ, ձգտելով լուծել թուրքերի հետ հնարավոր հայ-վրացական ճակատ կազմելու հարցը, փորձելով Վրաստանին դուրս բերել իր որդեգրած չեզոք դիրքորոշման վիճակից, չնայած, ըստ տարբեր վկայակոչումների, ներքուստ համագործակցում էր քեմալականների հետ: Սակայն մենշևիկյան Վրաստանը չգնաց Հայաստանի հետ համատեղ պաշտպանական դաշինքի ստեղծման ուղիով, և օգտվելով Թուրքիայի հետ համագործակցության պտուղներից, ոչ միայն առանց վարանելու գնաց հարևան Հայաստանի Հանրապետությանը լքելու ճանապարհով, այլև բռնեց պարտադրանքի և սկսեց վիճելի տարածքներում վերստին ամրապնդվելու իր ռազմավարությունը համառորեն առաջ մղել՝ դրանց վերջնականապես տիրելու նպատակով: Ստեղծված իրավիճակում Վրաստանի ներկայացուցիչ *Ս. Մդիվանին* նույնիսկ առանց ավելորդ երկմտանքի հայտարարեց, որ հանուն Հայաստանի Վրաստանը բոլորովին էլ չի կարող պատերազմել Թուրքիայի և բոլշևիկյան Ռուսաստանի դեմ, իսկ *Ն. Կ. Ռամիշվիլին*²² հայկական կողմին խորհուրդ տվեց բավարարվել միայն իրենց բարոյական աջակ-

²¹ **Տոքթ. Արտաշես Բաբալեան**, Հայաստանի անկախության պատմությունը եի այլ յիշատակներ, Գլենդեյլ, «Նավասարդ» հրատ., 1997, էջ 181:

²² *Ռամիշվիլի Նոյ Վիսարիոնի [5 ապրիլի, 1881 թ. - 7 դեկտեմբերի, 1930 թ.]* - վրաց հայտնի պետաքաղաքական և մենշևիկյան կուսակցության գործիչ, Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետության կառավարության 1-ին նախագահ:

ցությամբ և տրված համաձայնությամբ՝ Վրաստանի տարածքում հայերի գորահավաք կատարելու թույլտվություն տալու մասին²³:

1920 թ. նոյեմբերի սկզբին Հայաստանում Վրաստանի զինվորական ներկայացուցիչը ՀՀ կառավարությանը հայտնում է, որ **«ռազմավարական նկատառումներից»** ելնելով որոշել է գրավել Չեզոք գոտին, որին անմիջապես հաջորդեց վրացական զորքերի արագ տեղաշարժը դեպի հայկական բնակավայրերի խորքերը: Դրան ի պատասխան նոյեմբերի 8-ին Հայաստանի կառավարությունը վրացական կողմից պահանջեց չեղյալ հայտարարել ընդունված որոշումը, հայտնելով, որ Վրաստանը շահագործել է Հայաստանի ծանր ռազմաքաղաքական իրավիճակի պահը և առաջարկեց **«երկու հանրապետությունների սահմանների համատեղ պաշտպանություն»** կազմակերպել: Իսկ նոյեմբերի 11-ին, **Տ. Բեկզադյանի** հետ տեսակցությունից հետո, **Կ. Սաբախտարաշվիլին Հ. Օհանջանյանին** հաղորդեց, որ իբր թե վրացական կառավարության տեղեկությունները հենված են եղել թուրքիմացության վրա, և այդ իսկ պատճառով էլ իրենք ցանկանում են անմիջական բանակցությունների մեջ մտնել Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ և կնքել համաձայնություն պաշտպանողական նպատակներով վրացական զորամասերի կողմից ժամանակավորապես Չեզոք գոտին զբաղեցնելու մասին²⁴:

Այսպիսով, թեկուզև երկու կողմերի՝ Հայաստանի և Վրաստանի հանրապետությունների միջև հուսահատ, ոչ լիարժեքորեն կամային ուժեղ փորձեր արվեցին, և կարժես թե վճռական քայլեր ձեռնարկվեցին միջպետական մակարդակով կարգավորել ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունները Վրաստանի հետ և լուծել վիճելի հարցերը, սակայն ապարդյուն: **1919 թ. նոյեմբերի 11-ի համաձայնությամբ Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի կողմից հաստատվեց մի փաստաթուղթ, և ըստ դրա Վրաստանի և Հայաստանի Հանրապետությունների միջև առկա վիճարկելի խնդիրները համաձայնությամբ կամ պար-**

²³ Տե՛ս **Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ.**, քաղաքական պատմություն. փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000, էջ 312-314:

²⁴ Տե՛ս **Туманян М.**, Дипломатическая история Республики Армения. 1918-1920 гг., стр. 373:

*տաղիր իրավակարգի միջոցով լուծելու համար կնքել դաշնագիր երկու կողմերի միջև*²⁵:

ՌԱՄԻՇՎԷԼԻ ՆՈՅ ՎԵՍԱՐԴՈՒՄ

Սակայն այդպես երկար չշարունակվեց, և նոյեմբերի 16-ին վրացական զորամասերը գրավեցին ոչ միայն կոնդոմինիումումը (*համատիրությունը*), այլև տեղաշարժվեցին ավելի առաջ և դուրս եկան նախկին Թիֆլիսի նահանգի սահմանագծի վրա, որը Վրաստանում անվիճարկելի էր համարվում և դիտվում էր որպես արդարացի սահման երկու հարավկովկասյան հանրապետությունների միջև: Այսպիսով, վրացական կողմը իր հսկողության տակ վերցնելով Բորչալուի գավառի նախ-

²⁵ Տե՛ս **ՀԱԱ**, Ֆ.Պ - 215 (214), ց. 1, գ. 17, թ. 76-78:

կինում ողջ վիճարկելի մասը, որոշեց նաև օրինականացնել իր գործողությունները: Վրաստանի կառավարության կողմից կարճատև ժամկետներում անցկացվեց պլեբիսցիտ՝ հանրաքվե, որի հիման վրա Բորչալուի գավառի Լոռու ողջ տեղամասը *[այսինքն և կոնդոմինիումումը, և այն գոտին, որը դեռ 1919 թ. հունվարի 17-ի պայմանագրով հանձնվել էր Հայաստանի Հանրապետությանը]*, բնագավթման ենթարկվեց Վրաստանի կողմից: Հասկանալի էր, որ ՀՀ կառավարությունը դժվար թե իր համաձայնությունը տար այդ քայլին, և դա այդպես էր: Լոռու ողջ տեղամասի կամ նրա մի մասի գրավումը Վրաստանի կողմից, որը մտնում էր կոնդոմինիումումի մեջ *[Չեզոք գոտի]*, դա զավթողական բնույթի գործողություն էր, և դեռ լիովին պարզ չէր, թե ինչքանով պարկեշտ և օրինական է անցկացվել հանրաքվեն: Սակայն այստեղ դժվար է համաձայնվել, և գործնականում անընդունելի է ոչ անհայտ կանադացի պատմակեղծարարներ և իրենց կովկասագետ համարող **Է. Անդերսենի և Գ. Էզզեյի** կողմից ընթերցողի վզին փաթաթվող այն կեղծ, ստահող, փաստագուրկ և գիտական հիմքերից զուրկ պնդումը, թե իբր *«նկատի ունենալով հայ-թուրքական պատերազմի բուն ընթացքը և հետևանքները, Լոռու տեղամասի քրիստոնեական բնակչության մեծամասնությունը հանրաքվեում արտահայտվեց հոգուտ Վրաստանի»*²⁶, և դրանով իսկ իբր թե ծայրահեղ դեպքում ապահովվեց տեղական բնակչության՝ հայերի, հույների և ռուսների անձեռնմխելիությունը, կյանքի և գույքի ապահովությունը: Այդպես շարունակվեց շուրջ մեկ տարի:

Այս առումով անտեսելով լարվածությունը հայ-վրացական միջպետական մակարդակի ռազմաքաղաքական հարաբերություններում, Վրաստանը չհապաղեց օգտվել 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմով ՀՀ համար ստեղծված ծանր աշխարհաքաղաքական կացությունից, և իր հավակնություններն իրականացնել Չեզոք գոտու նկատմամբ: Վրացական կողմը դա պատճառաբանեց թուրք-հայկական պատերազմով Լոռուն, և դրանով իսկ պայմանավորված Վրաստանին սպառնացող թուրքական վտանգով, չնայած բազմաթիվ փաստեր անուղղակիորեն ցույց են տվել այն գործնական փոխշահավետ հարաբերություններ

²⁶ Ст' у **Эндрью Андерсен, Георг Эгге**, Армяно-Грузинская война 1918 г. и Армяно-Грузинский территориальный вопрос в XX в.: //Armeno-Georgian War of 1918 and Armeno-Georgian Territorial Issue in the 20th Century (на англ. и рус. яз.) // *տե՛ս* <http://www.conflicts.rem33.com/images/Georgia/Armeno-Georgian War18 R. html>:

րի հաստատման ձգտումը, որը շատ հաճախ դեպի իրար է ուղղորդել Վրաստանին և Թուրքիային, ինչը բացահայտորեն դրսևորվեց Անդրկովկասյան Մեյմի ողջ գործունեության ժամանակաշրջանում: Վրացական քաղաքական ռազմավարության մտասևեռումը դեպի Թուրքիա միշտ էլ ակնհայտ է եղել, և այս տեսանկյունից բարեկամության մասին կարգախոսները մնացել են որպես դեկլարատիվ բնույթի, արտաքուստ գեղեցիկ և անպաճույճ կարգախոսներ:

Չեզոք գոտու համար պայքարը իր հերթական փուլը թևակոխեց 1920 թ. նոյեմբերի սկզբներին, երբ Հայաստանի Հանրապետության համար թուրք-հայկական պատերազմի հետ կապված ճգնաժամային ռազմաքաղաքական իրավիճակ ստեղծվեց: Վրաստանի կառավարությունը չեզոք դիրք զրավեց թուրք-հայկական առճակատման ընթացքում: Այսպես, 1920 թ. նոյեմբերի 5-ին ուղիղ հեռագրագծով խոսակցություն է տեղի ունենում գեներալ **Մ. Արեշյանի**, ՀՀ նախարարապետ **Հ. Օհանջանյանի** և Երևանում Վրաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությանն առընթեր զինվորական ներկայացուցիչ գեներալ **Կարալովի** միջև, որում լարված քննարկման է ենթարկվում Չեզոք գոտի վրացական գորքերի մտնելու, իսկ ավելի ճիշտ, ըստ հայկական կողմի ուղղակի հարցապնդման՝ ներխուժման հարցը: Գեներալ **Կարալովը** հայտնում է, որ ստեղծված պայմանների հետևանքով իրենք որոշել են իրենց գորքերը մոտեցնել Հայաստանի սահմաններին և հույս ունեն, որ հայկական կառավարության կողմից ոչ մի խոչընդոտ չի հարուցվի, միաժամանակ նշելով, որ վիճարկելի տարածքների անձեռնմխելիության պատճառով իր կառավարությունը Հայաստանի կառավարությանը լիրրավ երաշխիքներ է տալիս: ՀՀ նախարարապետը ի պատասխան ընդգծում է, որ այդպիսի հանգամանքներում, երբ թուրքերի հարձակումը շարունակվում է, ո՛չ քաղաքական և ո՛չ էլ ռազմավարական նկատառումները չեն կարող արդարացնել վրացական գորքերի ներթափանցումը Չեզոք գոտի՝ Հայաստանի տարածքի անվիճելի մասը, առանց Հայաստանի և Վրաստանի հանրապետությունների միջև պաշտպանական դաշինքի կնքման, որը պաշտոնապես առաջարկվել է հայկական կառավարության կոմից վրացական կառավարությանը: ՀՀ նախարարապետը այս իսկ պատճառով վրացական կողմին առաջարկում էր հետաձգել նախատեսված հարձակումը՝ համաձայնագիր կնքելու համար: Դրա հետ մեկտեղ, ՀՀ նախարարապետը գեներալ **Մ. Արեշյանից** պահանջում է,

որ բանը չհասցվի նրան, որ առաջինը իրենք կրակեն, դա թողնելով վրացիներին, միաժամանակ վստահություն հայտնելով, որ վրացիները չեն համարձակվի կատարել այդ քայլը, գտնելով, որ ամեն դեպքում, վրացական ռազմուժի գերակշռության պայմաններում պետք է հնարավորինս զիջողամիտ լինել՝ կարգադրելով վրացական ճնշման ներքո նահանջել, սակայն, այդուհանդերձ՝ ոչ կամավոր²⁷:

Միաժամանակ, վրացական զորքերը հապճեպ առաջխաղացում կատարեցին դեպի Չեզոք գոտի, ընդհուպ մոտենալով Շահալի կայարանին, չնայած այն համարվում էր ՀՀ վարչատարածքային մաս, և այդ կապակցությամբ 1920 թ. նոյեմբերի 8-ին ՀՀ կառավարությունը բողոքի նոտա ներկայացրեց Վրաստանի իշխանություններին, Վրաստանի նման գործողությունը համարելով հիմնագուրկ ռազմաքաղաքական քայլ, առավել ևս երբ այդ պահին Թուրքիայի հետ հաստատվել էր զինադադարի վիճակ²⁸: Իր պատասխանում Վրացական կառավարությունը Լոռու Չեզոք գոտու նկատմամբ իր այդ նոր ռազմավարությունը և վրացական զորամասերի ուժեղացումը այնտեղ պատճառաբանեց իբր անվտանգության նկատառումներով և հարկ համարեց բանակցությունների մեջ մտնել Հայաստանի կառավարության հետ՝ առաջարկելով Չեզոք գոտին հանձնել իր տնօրինությանը, պնդելով, որ ժամանակավոր բնույթ է կրում և թելադրված է Վրաստանի ռազմաքաղաքական շահերից ու բնավ էլ չի կանխորոշում Չեզոք գոտու հետագա պատկանելիության հարցը²⁹: Հայաստանի Հանրապետությունում Վրաստանի զինվորական ներկայացուցիչ «**գորավար**» (*գեներալ –Վ.Վ.) Գարալովը 1920 թ. նոյեմբերի 11-ին* Հայաստանում գործող թուրքական ռազմական ուժերի Արևելյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար **Քյազիմ Գարաբեքիրին** ուղղված հեռագրում ընդգծում էր. «Ծանոթանալով ս.թ. նոյեմբերի 8-ին Ձեր կողմից Հայաստանի Հանրապետության զորքերի հրամանատարին ուղարկված նոտային, զինադադարի պայմանների հետ, որոնցում Դուք հարկ եք համարում անդրադառնալ Թիֆլիսի նահագի Բորչալուի գավառի տարածքին, որտեղ այդ պայմանների համաձայն զինադադարի ժամկետի ավարտմամբ կարող են վերսկսվել ռազմական գործողությունները, ինչպես և Ալեքսանդրապոլում, ես որ-

²⁷ Տե՛ս **ՀԱՄ**, ֆ. Դ – 200, ց. 1, գ. 602, թ. 84:

²⁸ Տե՛ս **ՀԱՄ**, ֆ. Դ- 200, ց. 1, գ. 232, թ. 59-60:

²⁹ Տե՛ս **ՀԱՄ**, ֆ. Դ- 114, ց. 2 , գ. 12, թ. 17:

պէս Հայաստանում Վրացական հանրապետության ներկայացուցիչ, իմ բողոքն եմ հայտնում և իմ պարտքն եմ համարում պարզաբանել, որ Բորչալուի գավառի Չէգոք գոտին Թիֆլիսի նահանգի նախկին սահմաններում Վրաստանի Ռամկավար Հանրապետութեան կառավարութիւնը համարում է իր հողամասը, որի մասին նա վճէ է ունեցել Հայաստանի կառավարութեան հետ: Եւ խորհրդային Ռուսաստանի հետ կնքուած դաշնագրով այդ հողամասը ճանաչուած է իբրեւ անվիճելի վրացական»³⁰: Դա ակնհայտորեն այդպէս չէր, քանզի Վրաստանը ընդամենը մանկրում էր, ձգտելով հետագայում ժամանակավորը մշտական դարձնելու իր մտադրությունը իրողություն դարձնելու մասին, ինչպէս դա փորձեց իրողություն դարձնել Ադրբեջանը Արցախում, տեղի Ազգային խորհրդին պարտադրելով ստորագրել 1919 թ. օգոստոսի 22-ի **«Ժամանակավոր»** համաձայնությունը: Վրաստանը գնալով այդ քայլերին, ամենայն հավանականությամբ քողարկված համաձայնության գալով Թուրքիայի հետ, որպէսզի թուրք-հայկական պատերազմի պարագայում վրացիները չէգոք դիրք գրավեն, դրա դիմաց ստանալով Բորչալուի և Ախալքալաքի գավառները (չնայած, ինչպէս նշում է **Ալ. Խատիսյանը**, Վրաստանի Ներքին գործերի մինիստր **Նոյ Վ. Ռամիշվիլին** հերքել է դրանց իսկությունը)³¹, հրաժարվելով Հայաստանի Հանրապետության հետ ռազմաքաղաքական և դիվանագիտական գործակցությունից ընդդէմ արտաքին թշնամիների, վիճելի գոտին հայտարարում էին անվիճելիորեն իրենցը՝ հիմնավորելով այդ իրավունքը Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից ճանաչման հիման վրա:

Հայ-թուրքական պատերազմի երկրորդ փուլի վերջում, Ալեքսանդրապոլի անկումից մեկ շաբաթ անց, Հայաստանի կառավարությունը Վրաստանի գործերին թույլատրեց «Ժամանակավորապէս» գրավել Չէգոք գոտին, որը բրիտանացիների հեռացումից հետո վերածվեց վրաց-հայկական կոնդոմինիումումի [համատիրության], որպէսզի իբր թէ կանխվի վերջինիս գրավումը թուրքերի կողմից:

Դաշնակցականներին դրդելով քեմալականների հետ բախման, անգլիացիները չէին խորշում նաև քեմալականներին հանել դաշնակ-

³⁰ Տե՛ս **Խատիսյան Ալ.**, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Բ տպ., Բէյրութ, տպ. Համազգային, 1968, էջ 296 -297, 307:

³¹ Տե՛ս **Ալ. Խատիսյան Ալ.**, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, էջ 307:

ցականների դեմ: 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմում Հայաստանի համար ստեղծված իրավիճակի պայմաններում, Վրաստանն իբր թե իրեն ապահովագրելու նպատակով դիմեց Հայաստանի կառավարությանը առաջարկով՝ վրացական զորքեր մտցնել «Չեզոք գոտի», որպեսզի դրանով իսկ ապահովի Վրաստանի անվտանգությունը: Դեռ 1920 թ. պատերազմի սկզբնամասում, երբ թուրքական զորքերը արագ տեղաշարժելով Կարսի մարզի խորքերում, մեկը մյուսի ետևից գրավեցին Կադվանը, Սարիղամիշը, ինչն առաջ բերեց ՀՀ ռազմական նախարար **Ռ. Տեր-Մինասյանի** ցուցադրական հակազդեցությունը, և վերջինս հայտարարեց, որ *«մի 5-6 օրվա մեջ թշնամին կվռնդվի Հայաստանի սահմաններից դուրս»*³², այդ ընթացքում մենշևիկյան Վրաստանի առաջնորդները հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին ճարպկորեն մանևրելով հայերի և թուրքերի միջև, այս անգամ էլ երբեք խոստումներ տվեցին հայկական կողմին, իրենք հայերի կողմն են, պատճառաբանելով այն առումով, թե կովել քեմալականների դեմ, նշանակում է կովել բոլշևիզմի դեմ, որովհետև պարզ է, որ այդ երկուսը միացած են: Այդ պահը շատ դիպուկ է նկատում **Լեոն**, որը պարզապես ցույց է տալիս ՀՀ կառավարության անճարակությունը տվյալ ճակատագրական իրավիճակում: **Լեոն** ուղղակի արձանագրում է պատմաքաղաքական իրավիճակը իր որոշ ուշագրավ մանրամասներով. «Եվ ահա Հայաստանից եկավ Ռուբեն փաշան՝ առաջարկելու, որ Հայաստանն ու Վրաստանը միացնեն իրենց ուժերը թուրքերի դեմ: **«Եթե մեզ չօգնեք, - ասել էր նա, - մենք, մենակ մնալով, ստիպված կլինենք դիմել բոլշևիկներին, նրանց բերել մեզ մոտ (ինչը պարզապես տեղի չունեցավ, քանզի ՀՀ կառավարության ավելորդ և անհեռանկարային դիմադրության հետևանքով ձգձգվեցին Հայաստանի անխուսափելի խորհրդայնացման գործընթացները և բոլշևիկներին դիմելու կարիք չեղավ, ոչ էլ նման խնդրով դաշնակցական ղեկավար լիդերները դիմեցին նրանց -Վ.Վ.), եւ այդ ժամանակ դուք կմնաք մենակ»:** Համաձայնվել էին բանակցություններ սկսելու: Վրաստանի պատերազմական մինիստրը գնաց Երևան, բայց այդ ժամանակ, եթե չեմ սխալվում, Տրապիզոն մեկնեց մի այլ ջոջ մենշևիկ, որ ավելի ձեռնտու պայմաններ ընդունելով Մուստաֆա Քեմալից՝ նրա հետ դաշնագիր կապեց ընդդեմ հայերի, ...նեղը լծված դաշնակցականները հա-

³² **Լեո**, Անցյալից, Եր., «Շեն» հրատ., 2009, էջ 409:

նում են իրենց գորքերը Լոռուց եւ երեք ամիս ժամանակով պայման են կնքում, որ վրացական գորքերը ժամանակավորապես գրավեն այդ տեղերը: Բայց մենշեիկները գրավելու պես միացնում են այդ բոլոր տեղերը Վրաստանին...»³³:

Հայաստանի կառավարությունը 1920 թ. նոյեմբերի 13-ին կապված ժամանակավորապես «Չեզոք գոտի» վրացական գորքեր մտցնելու խնդրի հետ, Թիֆլիսում Հայաստանի և Վրաստանի միջև կնքեց պայմանագիր. «Հայկական հանրապետության վրա Անգորայի կառավարության թուրքական գորքերի հարձակման և Չեզոք գոտուն ու հենց Վրաստանին սպառնացող վտանգի հետ կապված, վերջինիս կառավարության առաջարկով հիշյալ պետությունների լիազոր անձինք՝ Վրաստանի կողմից **Գ. Լորդկիպանիձեն** և Արտաքին գործերի մինիստրի օգնական **Կ. Մաքախտարաշվիլու**, և Հայաստանի կողմից՝ հանրապետության պատվիրակությունը ի դեմս ՀՀ պատվիրակության նախագահ **Ս. Մամիկոնյանի**, **Տ. Բեկզադյանի** և **Ս. Խաչատուրյանի** կնքեցին հետևյալ համաձայնությունը.

1. Վրաստանի կառավարության առաջարկով Հայաստանի կառավարությունը տալիս է համաձայնություն Չեզոք գոտի վրացական գորքեր մտցնելու վերաբերյալ,
2. Չեզոք գոտում վրացական գորքերի գտնվելը չի առաջացնում ոչ մի նոր իրավունք այդ տարածքի նկատմամբ,
3. Վարչակարգը մնում է նախկին հիմունքներով,
4. Իր մատակարարման համար ամեն մի բան գորքերը գնում են ազատ գներով, չդիմելով բռնագրավումների,
5. Անհրաժեշտության դեպքում թույլատրվում է Հայաստանի Հանրապետությունից փախստականների մուտքը Չեզոք գոտի՝ ընդհանուր առմամբ մինչև 10000 հոգի,
6. Հայկական կառավարության և դրա հաստատությունների պետական ունեցվածքը անխոչընդոտ պետք է բաց թողնվի Չեզոք գոտի, ընդ որում այդ ունեցվածքը լիովին մնում է Հայկական հանրապետության սեփականություն և վերջինիս պահանջով պետք է նրան վերադարձվի,

³³ ԼԵՌ, Անցյալից, էջ 409:

7. Այդ համաձայնության ճշգրիտ իրագործմանը վերահսկելու համար Չեզոք գոտում վրացական հրամանատարությանն առնթրել պետք է գտնվի Հայկական կառավարության հատուկ լիազորված անձը,

8. Տվյալ համաձայնությունը կնքվում է երեք ամիս ժամանակով, որից հետո այն կարող է երկարաձգվել փոխադարձ համաձայնությամբ: Եթե նոր համաձայնությունը չկայանա, ապա տվյալ համաձայնությունը կորցնում է իր ուժը, զորքերը դուրս են բերվում և վերականգնվում է հին դրությունը,

9. Համաձայնությունը ուժի մեջ է մտնում ստորագրման պահից³⁴: Համաձայնագիրը կնքվում է ընդամենը երեք ամսով, որը լրանալուց հետո կողմերը փոխադարձ համաձայնությամբ կարող էին այն երկարաձգել, հակառակ պարագայում, այն կորցնում էր իր իրավական ուժը, վրացական զորքերը դուրս էին բերվում, և Չեզոք գոտում իրավակարգը վերականգնվում էր³⁵:

Վրաստանի կառավարությունը շատ օպերատիվ էր գործում, ամեն մի առիթ և ցանկացած հնարավորություն տեղին օգտագործելով, ծառայեցնելով Վրաստանի շահերին, ինչը նրա կողմից արդարացված էր: Այս հանգամանքը տեղին է բնորոշել հանրահայտ պատմաբան **Լեոն. «...հայ-թուրքական պատերազմի ժամանակ նեղն ընկած դաշնակցականները Լոռու հայկական մասը, սկսած Քոլագերան կայարանից, երեք ամիս ժամանակով տվել էին մենշեիկներին, իսկ սրանք վերցրել եւ միացրել էին Վրաստանին: Այս բանը որպես թե հենց հայ ժողովրդի ցանկությամբ էր կատարվել: Վրաց կառավարության անդամները շրջում էին գյուղերում, հայերի համախոսական էին ստանում Մահմանադիր ժողովի անունով, թե իրենք ուզում են եւ խնդրում են լինել Վրաստանի հպատակ: Եվ երբ խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը մենշեիկներից պահանջեց կատարել դաշնակցականների հետ կնքած պայմանագիրը, մենշեիկները պատասխանեցին մերժումով: Հիմա Լոռին ցույց էր տալիս, թե ինքն այնքան էլ հեշտ կլլվելի [կուլ տալու-Վ.Վ.] կտոր չէ: Նա ապստամբել էր եւ դուրս վոնդել մենշեիկյան զորքերը»**³⁶:

³⁴ Տե՛ւ ՀԱՄ, ֆ. Պ- 276, ց. 1, գ. 207, թ. 180-181: iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/marxulia-interviu/:

³⁵ Տե՛ւ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., էջ 340-341:

³⁶ Լեո, Անցյալից, Եր., «Շեն» հրատ., 2009, էջ 417:

Եվ արդեն 1920 թ. նոյեմբերի 13-ին վրացական զորքերը կառավարությունից ստացած հրահանգի համաձայն սկսեցին ժամանել Չեզոք գոտի, և վրացական իշխանությունների կողմից տեղամասային կոմիսարներին տրվեցին գրավոր հրահանգներ: Նրանց կողմից շեշտվեց, թե իբրև վրացական զորքերը Լոռու Չեզոք գոտի են մտնում բնակչությանը թուրքական զորքերի ոտնձգություններից պաշտպանելու համար, միաժամանակ ռազմական դրություն հայտարարելով՝ ողջ իշխանությունը ենթարկել գեներալ-նահանգապետին³⁷: Այսպիսով, Վրաստանն իր այս խարդախ քաղաքական գործելակերպով Հայաստանի Հանրապետությանը կանգնեցնում է իրողության առաջ, իսկ վերջինս էլ ելնելով հայկական հանրապետության համար ստեղծված ծանրագույն ռազմաքաղաքական կացությունից, հարկադրված գնում է բանակցությունների մենշևիկյան Վրաստանի հետ, և նոյեմբերի 13-ի համաձայնությամբ թույլատրվում էր վրացական զորքերի մուտքը Չեզոք գոտի, սակայն առանց կաշկանդիչ նախապայմանների, կառավարությունը շարունակելու էր համատեղ լինել, **իսկ ամենակարևորը, այն կնքվել էր ընդամենը երեք ամիս ժամանակով**: Չեզոք գոտում մշտապես լինելու էր ՀՀ լիազոր-ներկայացուցիչ. 1920 թ. նոյեմբերի 19-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշմամբ հայտնի քաղաքական գործիչ **Գևորգ Խատիսյանը** նշանակվեց Բորչալուի գավառի Չեզոք գոտու բարձրագույն վրացական հրամանատարությանը առընթեր հատուկ լիազորված անձ, նստավայր ունենալով Սանահինը: ՀՀ ներկայացուցիչը պետք է հետևեր Վրաստանի և Հայաստանի Հանրապետության մեջ կնքված 1920 թ. նոյեմբերի 13-ի համաձայնության ճիշտ իրագործմանը և խախտումների պարագայում այդ մասին տեղեկացներ ՀՀ կառավարությանը: Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո **Գ. Խատիսյանը** որոշ ժամանակ շարունակեց իր արգասաբեր գործունեությունը, ներկայացնելով Հայաստանի խորհրդային կառավարությանը Չեզոք գոտում: Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները գնահատեցին նրա հարուստ փորձը և 1921 թ. հունվարի սկզբին Թիֆլիսում նրան ընդգրկեցին Խորհրդային Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատարին առընթեր հանձնաժողովի կազմում, որը պետք է

³⁷ Տե՛ս **ՀԱԱ**, ֆ.Պ - 114, ց. 2, գ. 12, թ. 4:

զբաղվեր Լոռու Չեզոք գոտու և նրա բնակչության մասին տեղեկատվության հավաքմամբ³⁸:

1920 թ. վերջին թուրք-հայկական պատերազմով առաջացած ծանր ռազմաքաղաքական և տնտեսական իրավիճակում վրացական կողմը օգտվելով ՀՀ ռազմական անհաջողություններից՝ սկսեց պարբերաբար խախտել 1920 թ. նոյեմբերի 13-ի դրույթները: Վրաստանի կառավարության անմիջական հրահանգներով ավելացվեց վրացական զորամասերի քանակը: Գործնականում վրացական կողմը հավատարիմ չմնաց համաձայնագրի տառին ու ոգուն, և շուտով օգտվելով ՀՀ համար ստեղծված ցայտնոտային ռազմաքաղաքական իրավիճակով պայմանավորված բարդություններից, գործնականում խախտեց համաձայնագիրը, պահանջները մեծացան, ավելի վստահ զգաց իրեն, և վրացական զորքերին հրահանգվեց գրավել նաև Լոռու Չեզոք գոտու տարածքից դուրս գտնվող մի շարք բնակավայրեր, արդյունքում վրացական զորամասերը մտան Ջալալօղլի, Լորուտ, Քոլագե[ի]րան, Շահալի կայարան և մի շարք այլ հայկական բնակավայրեր, հայկական կողմը մեկուսացվեց դեկավարումից, հայկական բնակչության նկատմամբ սկսվեց բռնագրավումների կոշտ և ոչնչով չհիմնավորված քաղաքականություն: Դեռ ավելին. Վրաստանի իշխանություններն իրենց այնքան վստահ էին զգում, կոպտորեն ոտնահարվում է 1920 թ. նոյեմբերի 13-ի համաձայնագրի տառն ու ոգին, և Չեզոք գոտու կառավարումից հեռացվում է ՀՀ լիազոր ներկայացուցիչը, Լոռիում հաստատվում է վրաց գեներալ-նահանգապետություն³⁹, որի գլուխ նշանակվում է ում **Ղոլիձե**⁴⁰: Սովորական երևույթ են դառնում պարենային բռնագրավումները Լոռիում, բռնաճնշումները հայ գյուղացիության նկատմամբ: Ավելին, ինչպես վկայում է Թիֆլիսում գտնված պահին **Ալ. Խատիսյանը**, 1920 թ. նոյեմբերի 14-ին «խորհրդակցություն ունեցանք Վրաց կառավարութեան հետ, որ կը պահանջեր զիջիլ Վրաստանին՝ Ախալքալաքի և եւ Բորջալուի գաւառները այն պատրուակով, թէ մենք պիտի ստանանք Թրքահա-

³⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ - 114, ց. 2, գ. 12, թ. 22:

³⁹ Տե՛ս **Туманян М.**, Дипломатическая история Республики Армения. 1918-1920 гг., стр. 373:

⁴⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ - 275, ց. 5, գ. 223, թ. 132-133:

յաստանի վեց վիլայեթներն եւս, հետեւաբար հողի կարիք պիտի չունենանք: Մենք վերապահ դիրք բռնեցինք»⁴¹:

Ի պատասխան, ՀՀ կառավարությունը ի դեմս **Տ. Քեկզադյանի** մի շարք բողոք-նոտաներ ներկայացրեց Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությանը, իսկ 1920 թ. նոյեմբերի 17-ին պահանջեց վրացական զորքերն անհապաղ դուրս բերել հայկական տարածքներից, եզրակացնելով, որ բարեկամ Վրաստանի Հանրապետությունը չի օգտվի Հայաստանի Հանրապետության համար ստեղծված ծանր ռազմաքաղաքական կացությունից⁴² :

Մակայն ռազմաքաղաքական իրավիճակի հետագա աննպաստ զարգացումը հարկադրեց Հայաստանի Հանրապետությանը ընդհանուր առմամբ հաշտվել ստեղծված իրավիճակի հետ, միաժամանակ փորձելով արդյունավետ հակաքայլեր ձեռնարկել, որոնք իրենց մեջ լարվածություն և տագնապ ունեին: Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունները գործնականում փակուղային էին, քանզի Վրաստանն ամեն ջանք գործադրում էր սեփական հարցերը լուծել, անհրաժեշտության դեպքում հանգիստ լքելու, իր այսպես կոչված, հայ բարեկամներին, չխորշելով անգամ քողածածկված եզրեր որոնել թուրքերի հետ: Հայաստանի Հանրապետությունը գործնականում մեկուսացված վիճակում էր գտնվում, և հայ-վրացական ռազմաքաղաքական համագործակցության ուղղությամբ ամեն մի քայլ դատապարտված էր պարզապես մնալ թղթի վրա: 1920 թ. նոյեմբերի 19-ին **Տ. Քեկզադյանն** իր բողոքն արտահայտեց Չեզոք գոտում վրացական գեներալ-նահանգապետություն մտցնելու դեմ, սակայն նոյեմբերի 23-ին ստահող նոտա ստացավ այն մասին, թե վրացական իշխանությունների կողմից ոչ մի գեներալ-նահանգապետություն Չեզոք գոտում չի հաստատվել, չնայած այդ մասին ՀՀ կառավարությունն իր տրամադրության տակ ուներ նաև նոյեմբերի 13-ի վրաց կառավարության N 586 հրահանգը⁴³: 1920 թ. նոյեմբերի 23-ին վրացական զորամասերը կրկին հաստում են Հայաստանի սահմանը, առաջ բերելով հայկական զորքերի հրամանատարի Հայաս-

⁴¹ **Խատիսեան Ա.Լ.**, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, էջ 114:

⁴² Տե՛ս **ՀԱՍ**, Ֆ.Պ - 114, ց. 2, գ. 11, թ. 1:

⁴³ Տե՛ս **Туманян М.**, Дипломатическая история Республики Армения. 1918-1920 гг., стр. 374:

տանի Հանրապետության հատուկ լիազորված անձի և **Տ. Հ. Բեկզադյանի** վրդովմունքը, չնայած դեռ նոյեմբերի 22-ին **Կ. Մաքախտարաշվիլին** հավաստիացրել էր **Տ. Բեկզադյանին**, որ վրացական զորքերին հրաման է տրված դուրս չգալ Չեզոք գոտու շրջանակներից, և սահմանն անցած հետախույզներին կարգադրվել է ետ վերադառնալ⁴⁴:

Այդուհանդերձ, ՀՀ կառավարությունը համառորեն փորձում էր ինչ-որ ելքեր որոնել՝ կարգավորելու հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները: Բայց չէր ստացվում: Ինչպես վկայում է Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարի պաշտոնակատարի պաշտոնում բեղմնավոր գործունեություն ծավալած **Միքայել Թումանյանը** (1920 թ. հունիսի 13 - դեկտեմբերի 22, իսկ գործնականում տարբեր պաշտոններում նա աշխատել է և՛ **Արշակ Ջամալյանի**, և՛ **Լևոն Եվանգույանի**, և՛ **Տիգրան Բեկզադյանի** օրոք) փաստում է 1920 թ. նոյեմբերի 25-ին (N 10253) Վրաստանի Արտաքին գործերի նախարարի կողմից ՀՀ կառավարությանը ներկայացրած բողոքագրի մասին, որում դժգոհություն էր հայտնվում, որ ՀՀ կառավարությունը առանց Վրաստանի կառավարությանը իրազեկելու և համաձայնության, ընդունել է թուրքական հրամանատարության կողմից ուղղակիորեն պարտադրված նոյեմբերի 8-ի զինադադարի պայմանները՝ թույլ տալով թուրքական զորամասերի կողմից դատարկել Բորչալուի գավառի հարավարևմտյան և հարավային մասը՝ Վորոնցովկա գյուղից մինչև հայկական Նալբանդ գյուղը և թույլատրել թուրքական հսկիչ հանձնաժողովի մուտքը Սանահին կայարան, որով էապես ոտնահարվել են Վրաստանի շահերը, ստեղծելով լուրջ վտանգ Վրաստանի կենսական շահերի ապահովման տեսանկյունից: Ուստի ելնելով Վրաստանի կառավարությունը հարկադրված էր համարում ազդարարել, որ ստեղծված իրավիճակում իրենց շահերը պահանջում են անհրաժեշտ միջոցներ, որոնք ըստ վրացական կողմի հավաստիացման՝ ուղղված չէին Հայաստանի Հանրապետության դեմ⁴⁵: 1920 թ. նոյեմբերի 26-ին Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ **Բեկզադյանը** կրկին բողոքի նոտա է ներկայացնում Վրաստանի Հանրապետության Արտաքին գործերի մի-

⁴⁴ Տե՛ս **Туманян М.**, Дипломатическая история Республики Армения. 1918-1920 гг., стр. 14, 374-375:

⁴⁵ Տե՛ս **Туманян М.**, Дипломатическая история Республики Армения. 1918-1920 гг., стр. 376: Տե՛ս նաև **ՀԱԱ**, ֆ.Պ - 276, ց. 1, գ. 215, թ. 2:

նիստրին վրացական զորքերի՝ Չեզոք գոտու հարավային սահմանից ներխուժելու և նոյեմբերի 23-ին վրացական զորքերը Շահալի և Փամբակ անցման կապակցությամբ, որոնք գտնվում էին Հայաստանի Հանրապետության անվիճելի տարածքում. «Միանգամայն անբացատրելի համարելով Ձեր պաշտոնական հավաստիացումների այդպիսի անհամապատասխանությունը Ձեր զորքերի գործողությունների հետ, որոնք, անկասկած, առաջ են շարժվում ոչ առանց բարձրագույն իշխանությունների կարգադրությունների, ես ինձ պարտավոր եմ համարում ամենավճռական բողոք հայտնել ձեր զորքերի կողմից Ձեր և իմ կառավարության միջև կնքված սույն նոյեմբերի 13-ի համաձայնագրի այդպիսի խախտման դեմ, ինչպես նաև իմ ներկայացրած Ռեսպուբլիկայի սուվերեն իրավունքների խախտման դեմ, և պնդում եմ վրացական զորքերը այդ կետերից անհապաղ ետ կանչելու վրա, որպեսզի չհարուցվի իմ կառավարության անխուսափելի ենթադրություններն այն մասին, որ Ձեր զորքերի այդ անցումը Հայաստանի տերիտորիան ոչ այլ ինչ, քան բացահայտորեն անբարյացակամ մի ակտ, որը նպատակ ունի օգտագործել հարևան ռեսպուբլիկայի ժամանակավոր ծանր դրությունը»⁴⁶։ Եվ այդպես շարունակ վրացական իշխանություններն անընդմեջ մանևրում էին՝ իրագործելու համար իրենց ծրագրերը հայկական Լոռիում։

Ի պատասխան ՀՀ կառավարության 1920 թ. նոյեմբերի 26-ի (N 4976) նոտայի ի հաստատումն իրենց կողմից Հայաստանի իշխանություններին հասցեագրված նոյեմբերի 25-ի (N 10253) նոտայում արտահայտված նկատառումների, Վրաստանի հանրապետության Արտաքին գործերի մինիստր **Գ. Մաքախտարաշվիլին** ընդգծում էր, որ ինքն իրեն թույլ է տալիս կրկին հայտարարել այն մասին, որ Հայաստանի կառավարության կողմից թուրքական ուլտիմատումի պայմանների կատարումը էապես խախտում է Վրաստանի հանրապետության իրավունքները և շահերը Բորչալուի գավառում, առաջ բերելով նոր հանգամանքներ, որոնք արմատապես փոխել են այնտեղ գոյություն ունեցող դրությունը։ Այնուհետև **Գ. Մաքախտարաշվիլին** սույն նոտայում հաստատագրում էր, որ այդ հանգամանքները հարկադրել են իր կառավարու-

⁴⁶ Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռևոյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1960, էջ 398:

թյանը ձեռնարկել մի շարք բացառապես ռազմավարական բնույթի միջոցներ, որոնք նպատակ ունեն պաշտպանել Վրաստանի սահմանները և նրա բնակչությանը, ինչպես նաև իրենց շահերը Բորչալուի գավառում, և դրանք ամենևին չեն կարող դիտարկվել որպես իրենց բարեկամ Հայաստանի դեմ ուղղված գործողություններ: Վերջում Վրաստանի Արտաքին գործերի նախարարը անհրաժեշտ էր համարում հաստատագրել, որ իր կառավարությունը խիստ կերպով կանգնած է իրենց կողմից ընդունված բոլոր վիճելի հարցերի համաձայնության միջոցով լուծման կամ արբիտրաժի դիրքորոշման վրա և բոլորովին էլ չդիտարկել իրենց միջոցառումները Բորչալուի գավառում որպես գործողություններ, որոնք Վրաստանի համար ստեղծում են նոր իրավունքներ այդ գավառում: Վերը նշվածից ելնելով, *Գ. Մաքախտարաշվիլին* նույնիսկ առանց երկմտանքի և ինքնագոհ հայտարարում էր, որ ինքն իր պարտքն է համարում վճռականորեն հերքել ՀՀ կառավարության N 4976 նոտայում արտահայտված առաջարկությունները, որոնք իր՝ Վրաստանի կառավարության կողմից ձեռնարկված միջոցառումները համարում էր քայլեր, որոնք հաշվարկված էին ի օգուտ իրենց բարեկամ Հայաստանի Հանրապետության համար⁴⁷, որը ժամանակավորապես հայտնվել էր ստեղծված ծանր դրության մեջ: Սակայն մենշևիկյան Վրաստանի կառավարությունը համառորեն շարունակեց իր նկրտումները Լոռու Չեզոք գոտում և արդեն նոյեմբերի վերջին ընդարձակեց իր անօրինական ռազմաքաղաքական ձեռնարկումները հայկական Լոռում, վրացական գործերը գրավեցին Ալավերդու շրջանի գյուղերը, Ջալալօղլին [Ստեփանավանը] և շարժվեց դեպի Ղարաքիլիսա, բացահայտորեն խախտելով հայ-վրացական 1920 թ. նոյեմբերի 13-ի համաձայնագրի բոլոր կետերը, զուգահեռաբար տենդագին քարոզչության և մշտական սպառնալիքների ներքո, բնակչության նկատմամբ բռնաբարքների, պարենային բռնագրավումների միջոցով ահաբեկելով, տեղի հայ բնակչությանը պարտադրելով վրացական քաղաքացիություն ընդունել:

Ի պատասխան, Լոռվա բոլոր գյուղերում բոլշևիկների նախաձեռնությամբ հրավիրվեցին հասարակական ժողովներ, որոնց մասնակից-

⁴⁷ Տե՛ս **ՀԱԱ**, ֆ.Պ - 276, ց. 1, գ. 215, թ. 3:

ները միահամուռ ցանկություն հայտնեցին վերամիավորվել մայր հայրենիքի՝ Խորհրդային Հայաստանի հետ:

Ինչպես պարզ երևում է, հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերություններում վառողալիցք էր կուտակվել, հակասությունները չէին հաղթահարվում, ընդհանուր մտահոգությունը օրեցօր բարդացող դրության հետ՝ չէր վերանում:

1920 թ. նոյեմբերի 27-ին ՀՀ կառավարության նիստում կրկին քննարկվեց հայ-վրացական հարաբերությունների մասին հիմնախնդիրը: ՀՀ Վարչապետի գեկուցման մեջ կար ընդհանուր մտահոգություն ստեղծված իրավիճակի վերաբերյալ: Ըստ այդ, ելնելով իրավիճակի խոր և բազմակողմանի հաշվառումից, որոշում ընդունվեց արգելել հայ բնակչության արտահոսքը Չեզոք գոտուց և Ջալալօղլուց⁴⁸:

Հայաստանի Հանրապետության խաղաղ խորհրդայնացումից հետո մենշևիկյան Վրաստանը շարունակեց Չեզոք գոտու օկուպացման իր քաղաքականությունը, չմոռանալով Լոռու խնդրում իր հավակնոտ մտադրությունների իրականացման մասին, սակայն այս անգամ հանդիպեց Խորհրդային Հայաստանի կոշտ կեցվածքին այս խնդրում:

Հայաստանի «դաշնակցական» հանրապետության խորհրդայնացումից հետո Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունը չփոխեց իր վարքագիծը Լոռու Չեզոք գոտու նկատմամբ, պատրաստակամություն չդրսևորեց հոծարակամ իր գործամասերը դուրս բերել Չեզոք գոտուց, այլ ընդհակառակը, ձգտում էր օրինականացնել Չեզոք գոտու բռնազավթումը. «Հայաստանի հեղկոմի տեղեկություններով, Վրաստանի կառավարության անդամ **Չխեիձեն** Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի հինգ անդամների հետ Չեզոք գոտում ֆիզիկական ուժի ճնշման ներքո կազմակերպվող հանդիպումներում բնակչությանը պարտադրում է բանաձևեր ընդունել Վրաստանին միավորվելու օգտին: Չեզոք գոտու խորհրդային վարչությունն ապօրինաբար ձեռքակալվում և ուղարկվում է Քութայիսի բանտ», - վկայում է Բաքվի **«Կոմունիստը»**⁴⁹: Ռազմաքաղաքական լարվածությունը Հայաստանի և Վրաստանի հանրապետությունների միջև խորանում է՝ կապված վրացական իշխանությունների կողմից հայ բնակչության շրջանում անցկացվող անհիմն և ոչ իրավա-

⁴⁸ Տե՛ս **ՀԱԱ**, ֆ.Պ - 206, ց. 1, գ. 112, թ. 239:

⁴⁹ Տե՛ս **ՀԱԱ**, ֆ.Պ - 1022, ց. 4, գ. 82, թ. 5:

կան բնույթի գորակոչերով: 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին Վրաստանի կառավարությունը **Բեկզադյանին** հասցեագրված նոտայում պնդում էր, որ իրենք հարկադրված են իրենց երկրի պաշտպանության շահերից ելնելով Բորչալուի գավառում միջոցառումներ ձեռնարկել, սակայն նաև հավաստելով (*իսկ դա իրավիճակից էր բխում՝ կապված տարածաշրջանում բոլշևիկյան ռազմաքաղաքական գործունի ուժեղացման հետ*), միաժամանակ շարունակելով ամուր կանգնած մնալ իրենց կողմից ընդունված բոլոր վիճելի հարցերի խաղաղ լուծման դիրքորոշման սկզբունքի վրա՝ համաձայնության կամ արբիտրաժի միջոցով և ամենևին էլ Բորչալուի գավառում ձեռնարկված միջոցառումները չեն համարում որպես գործողություններ, որոնք Վրաստանի համար ստեղծում են նոր իրավունքներ և այդ գավառում⁵⁰:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը իշխանության գալու առաջին իսկ պահից, խորապես հաշվառելով ստեղծված բարենպաստ իրավիճակի առանձնահատկությունները, սկսեց պայքարել մենշևիկյան Վրաստանի կողմից ապօրինի գրավյալ տարածքները Հայաստանին վերադարձնելու գործընթացը, միաժամանակ բողոքելով վրացական իշխանությունների անօրինականություններից և բռնագրավումների քաղաքականությունից Լոռու հայկական գյուղերում, որտեղ կողոպուտը և սանձարձակությունները դարձել էին ամենօրյա սովորական երևույթ, միաժամանակ ընդգծելով այդ գյուղերի բնակչության ցանկության մասին՝ վերամիավորվել մայր հայրենիքի հետ⁵¹:

1920 թ. դեկտեմբերին Լոռու Պրիվոլնոյե, Գյառգյառ (Պուշկինո), Վորոնցովկա (Տաշիր), Նովոպոկրովկա, Նովո-Միխայլովկա և մի շարք այլ գյուղերում տեղի են ունենում մարդաշատ ժողովներ, որոնցում հայ գյուղացիները խստորեն դատապարտում են Վրաստանի իշխանությունների ու գործերի կամայականությունները և բռնարարները, ալան-թալանը հայկական գյուղերում, և դրանից ելնելով, բազմաթիվ դիմումագրեր են հղվում Խորհրդային Հայաստանի և բոլշևիկյան Ռուսաստանի իշխանություններին՝ օգնության խնդրանքով Կարմիր բանակի աջակցությամբ Լոռուց դուրս շարտել վրացական զորամասերը և

⁵⁰ См. u **Туманян М.**, Дипломатическая история Республики Армения. 1918-1920 гг., стр. 378:

⁵¹ См. u **«Կոմունիստ»**, 11 փետրվարի, 1921 թ. :

Լոռին վերամիավորել Հայաստանի հետ⁵²: Կարելի է ասել, որ այդ գործընթացների ողջ ընթացքում Լոռու հայկական բնակչությունը նախապատրաստվեց այդ խնդրի իրագործման համար, օգնություն ստանալով Ղարաքիլիսայի գավառային, Հայաստանի իշխանությունների և կուսկազմակերպությունների կողմից: Հայկական գյուղերում կազմակերպվեցին զինված խմբեր, որոնց ընդհանուր թիվը հասավ շուրջ 2500 մարդու: Դրանք իսկը և իսկ ժամանակին կատարվեցին, քանզի հավաստի տեղեկություններ էին ստացվել վրացական զորամասերի տեղաշարժերի մասին Սանահինից դեպի Շահալի և այնտեղից դեպի Փամբակ ուղղությամբ, որոնց թիվը, ինչպես հայտնի է դառնում Ղարաքիլիսայի գավառային Հեղկոմի անդամի 1920 թ. դեկտեմբերի 17-ի զեկուցագրից ՀՍՍՌ Արաքին գործերի ժողկոմիսարին, հասնում էր շուրջ 3 հազարի, որոնց շարքերում կան այսպես կոչված **«ժողովրդական գվարդիականներ»**, որոնց դեմ հայ գյուղացիությունը ապստամբել է և կազմակերպել ինքնապաշտպանական խմբեր, հրաժարվելով վրացական զորամասերին օժանդակել պարենով և ֆուրաժով, և որոնց դեմ վրացական իշխանությունները նույնիսկ զրահագնացք են ուղարկել, փորձելով լիովին իրենց վերահսկողության տակ պահել Վորոնցովկայից մինչև Շահալի գյուղը ընկած տարածքը, որոնց մասին հայկական իշխանությունները տեղեկացվել են իրենց ձեռքն ընկած գաղտնի հեռագրերից և հետախուզական բնույթի ամփոփագրերից⁵³:

Այդուհանդերձ, Հայաստանի խորհրդային իշխանությունները զգալի ջանքեր գործադրեցին, որ հայ-վրացական ռազմաքաղաքական և առհասարակ միջպետական փոխհարաբերությունները փակուղի չմտնեն և վիճելի հարցերը լուծվեն խաղաղ, դիվանագիտական ճանապարհով, ինչը սակայն անհրաժեշտ ընկալումը չգտավ Վրաստանի մենշևիկյան կառավարության մոտ:

Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի ժողկոմ նշանակված **Ալ. Հ. Բեկզադյանը**⁵⁴ 1920 թ. դեկտեմբերի 7-ին և 10-ին նոտաներ է

⁵² Տե՛ս Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռևոյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Եր., Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1960, էջ 427-428, 433-434, 443-445 և այլն:

⁵³ Տե՛ս Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռևոյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, էջ 432:

⁵⁴ Բեկզադյան Ալեքսանդր [Արտեմի] Հարությունի [15 (27). 09. 1879 թ., Շուշի – 10. 08. 1939 թ., մակնունը՝ Յուրի, գեղականաբոված] - Հայտնի հեղափոխական, կուսակցա-

ուղարկում Վրաստանի Արտաքին գործերի նախարարությանը: Դրան-
ցում **Ս. Քեկզադյանը** պահանջում էր վրացական գորքերն անհապաղ
դուրս բերել Լոռու շրջանից և վերացնել Հայաստանի Հանրապետու-
թյան շրջափակումը, որին վրացական կառավարությունը պատասխա-
նեց մերժումով: 1920 թ. դեկտեմբերի 7-ին ՀԽՍՀ հեղկոմի նախագահ **Ս.
Կասյանը**⁵⁵ խորհրդային հանրապետության բարձրագույն իշխանու-
թյան անունից պահանջագիր ներկայացրեց Վրաստանի մենշևիկյան
կառավարությանը, միաժամանակ այն հասցեագրելով ՌԽՖՍՀ Արտա-
քին գործերի ժողկոմ **Գ. Չիչերինին**, որում փաստելով Վրաստանի
կողմից Չեզոք գոտին անօրինական գրավելու քաղաքական հանգա-
մանքը և վրացիների կողմից Հայաստան մտնող անդրկովկասյան եր-
կաթգծի շրջափակման մասին, դատապարտող գնահատական էր տա-
լիս այդ իրողությանը և վճռականորեն պահանջում ոչ միայն վրացա-
կան գորքերն անհապաղ դուրս բերել Լոռու Չեզոք գոտուց, այլև անհա-
պաղ գործարկել երկաթուղագիծը՝ Հայաստան բերվող բեռների անար-

կան, պետական գործիչ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր (1913 թ.): **Սլ. Քեկ-
զադյանը** 1903 թ. ՌՍԴԲԿ անդամ է: **Սլ. Քեկզադյանը** սովորել է Կիևի պոլիտեխնիկական
ինստիտուտում (1900 - 1902 թթ.), ապա ավարտել է Յյուրիխի համալսարանի հասարա-
կական-քաղաքական ֆակուլտետը (1911 թ.): Նա Թիֆլիսում Առաջին Հանրապետության
դիվանագիտական հավատարմատար **Տիգրան Քեկզադյանի** եղբայրն է: **Սլ. Քեկզադյանը**
հանդիսացել է Հայաստանը խորհրդային հռչակող Հեղկոմի անդամ 1920 թ., ՀԽՍՀ պետա-
քաղաքական ականավոր գործիչ, պարենավորման և ՀԽՍՀ առաջին կառավարության
Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար: 1920 թ. դեկտեմբերի ընթացքում և 1921 թ.
հունվարին Թուրքիայի կառավարությանը մի շարք նոտաներ է հղել՝ պահանջելով ան-
հապաղ դադարեցնել գրավված տարածքներում հայ բնակչության նկատմամբ գազա-
նությունները, միաժամանակ առաջարկելով բանակցություններ սկսել Կարսի մարզը և
Ալեքսանդրապոլի գավառը Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու համար: Սակայն
հակադարձելով այս նոտաներին, թուրքական պատվիրակությունը դեմ արտահայտվեց
Սլ. Քեկզադյանի մասնակցությանը 1921 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին Մոսկվայում
հրավիրված խորհրդա-թուրքական բանակցություններին, պատճառաբանելով այդ նույն
ժամանակ Հայաստանում սկսված հակախորհրդային զինված ապստամբությունը, որը
գլխավորում էր ՉՅԻ կուսակցությունը: - Տե՛ս **Հովակիմյան Բ. Մ.**, Հայոց ծածկառնների
բառարան, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2005, էջ 576: Տե՛ս նաև **Ազատյան Ն. Գ.**, Հայերը միջազգային
դիվանագիտական խաչմերուկներում, Եր., «Նուշիկյան ասոցիացիա» ՍՊԸ, 2009, էջ 42-56:
Ով ով է. Կենսագրական հանրագիտարան, Հատոր Առաջին [1], Եր., Հայկ. Սով. Հանրա-
գիտարան, 2005, էջ 224:

⁵⁵ **Կասյան [Տեր-Գապարյան] Սարգիս Հովհաննեսի** (16 [28]. 1. 1876 թ., Շուշի - 1937
թ.) - խորհրդային պետաքաղաքական, կուսակցական գործիչ, 1920 թ. նոյեմբերից Հայ-
հեղկոմի նախագահ:

գել մուտքն ապահովելու համար⁵⁶, ինչին հետևեց Վրաստանի կառավարության 1920 թ. դեկտեմբերի 10-ի չոր մերժողական պատասխանը, որպես պատճառաբանություն բերելով 1920 թ. նոյեմբերի 13-ի համաձայնագիրը, որն իրեն արդեն սպառել էր ժամկետի մարման հետևանքով⁵⁷: Այստեղ հարկ է նաև ավելացնել, որ ի զարմանս վրացական կողմի, Խորհրդային Հայաստանի առաջնորդները Լոռվա դեպքերի հետ կապված դիմել էին կոշտ քայլերի, և **Ս. Կասյանի** կարգադրությամբ տնային կալանքի էին ենթարկվել Վրաստանի պաշտոնական ներկայացուցիչները՝ Հայաստանում Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետության ներկայացուցիչ, գեներալ **Կարալովը** և քարտուղար, գնդապետ **Միգաբերիձեն**⁵⁸:

Այս իրավիճակը Վրաստանի հետ հարաբերություններն զգալի չափով բարդացրեց, և դրա հիմնական պատճառը գտնվում էր բոլշևիկյան կենտրոնի ռազմավարության խորքային մուլթ և անհայտ ծալքերում, և այստեղ անժխտելի էր այն կարևոր հանգամանքը, որ տարածքային սահմանավեճի հետ անխզելիորեն շաղկապված հայ-վրացական բախումնային ռազմաքաղաքական իրավիճակը Մոսկվայի կողմից տեղին և հմտորեն օգտագործվում էր Վրաստանի խորհրդայնացման և Այսրկովկասում առկա բազմաբնույթ աշխարհաքաղաքական խնդիրները լուծելու համար: Այստեղից անվարան կարելի է եզրակացնել, որ մենշևիկյան Վրաստանի հետ ռազմաքաղաքական բախումն ուղղակիորեն օգտագործվեց ոչ միայն Լոռու խնդիրը լուծելու համար, այլև չափազանց մեծ կարևորություն ներկայացնող ռազմավարական հիմնախնդրի լուծման, այն է՝ կովկասյան տարածաշրջանում բոլշևիկյան նոր **«իմպերիալի»**՝ Ռուսաստանի ամրապնդվելու հեռահար ռազմավարության տեսանկյունից էական՝ Վրաստանի բոլշևիկացման և նրան նոր բոլշևիկյան կայսրության կողմից գծվող աշխարհաքաղաքական նոր քարտեզի շրջանակներում տեղավորելու, այն ընդգրկելու համար գծագրվող և աստիճանաբար ձևավորվող խորհրդային պետաքաղաքական կազմավորումների միության մեջ: Բոլշևիկյան զգեստավորումը դառնում էր բոլշևիկյան Մոսկվայի քաղաքականության անկյունաքարը:

⁵⁶ Տե՛ս «Գոմունիստ», 9 դեկտեմբերի, 1920 թ.:

⁵⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ - 1022, ց. 3, գ. 290, թ. 2-4, 20:

⁵⁸ Տե՛ս **նույն տեղում**, գ. 23, թ. 1, ֆ. Պ - 114, ց. 29, գ. 24, թ. 5:

1920 թ. դեկտեմբերի 10-ին Վրաստանի Արտաքին գործերի մինիստր **Գ. Մաքախտարաշվիլին** Հայիեղկոմի նախագահ **Մ. Կասյանին** ուղարկած հեռագրում հայտնում էր, որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը հանդիպելով Վրաստանի կառավարության համառ ժխտողական դիմակայությանը Չեզոք գոտու խնդրում, ի վերջո այլ բանակցային լուծման տարբերակ չգտնելով, հանգեց այն եզրահանգման, որ հարկադրված եղավ հայտարարել համաձայնագիրը անվավեր ճանաչելու մասին, որ կնքվել էր նախորդ՝ Առաջին Հանրապետության դաշնակցական կառավարության կողմից, այդ հարցում ընդունելով ժառանգորդությունը: Հարկ է ասել, որ Խորհրդային Հայաստանը այս խնդրում բավականաչափ հաստատակամություն դրսևորեց, և այն ուներ իր ներքին պատճառաբանվածությունը:

ԲԵԿՏԱՂՅԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴ
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻ

1920 թ. դեկտեմբերի 18-ին Խորհրդային Հայաստանի Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար **Ալ. Բեկզադյանը** բավականին խստաբարո մի նոտա է ուղարկում մենշևիկյան Վրաստանի կառավարությանը, որում կատեգորիկ պահանջ դրեց վրացական իշխանությունների

առաջ՝ վրացական զորքերը դուրս բերել Չեզոք գոտուց, քանզի ՀԽՍՀ կառավարությունը միանշանակ չեղյալ էր հայտարարել 1920 թ. նոյեմբերի 13-ի համաձայնագիրը Չեզոք գոտու վերաբերյալ: Վրաստանը այդ պահին չէր էլ ձգտում պարզորոշ մաքուր դուրս գալ այդ բախումնային իրավիճակից և չէր էլ շտապում վրացական զորամասերը դուրս բերել վիճարկելի տարածքից: 1921 թ. դեկտեմբերի 21-ին Վրաստանի Արտաքին գործերի մինիստր **Կ. Մաքախտարաշվիլին** ի պատասխան **Ալ. Բեկգադյանի** նոտայի, հայտնում է, որ «իր կառավարությունը համաձայն չէ 1920 թ. նոյեմբերի 13-ի համաձայնությունը միակողմանի «*լիկվիդացիայի*» ենթարկելու հարցադրմանը»⁵⁹: Դրա հետ մեկտեղ, **Կ. Մաքախտարաշվիլին**, ձգտելով սողանցքներ թողնել վրացական լայծուն քաղաքականության լաբիրինթներում, սեղ էր թողնում վիճելի հարցի բանակցությունների ճանապարհով լուծման համար:

Սակայն հարցի հանգուցալուծումը գնում էր մեծ բարդությունների ուղիով, Վրաստանը ոչ մի կերպ չէր ցանկանում զիջումների գնալ և ստեղծված իրավիճակում Հայեղկումը 1920 թ. դեկտեմբերի 24-ին բառացիորեն կրկնում է իր նախկին հարցադրումները և Վրաստանի գործերի դուրսբերումը համարում «*որպես պայման Հայաստանի և Վրաստանի միջև բանակցություններ սկսելու համար*»⁶⁰:

Այսպես, 1920 թ. դեկտեմբերի 29-ին Վրաստանի Արտգործնախարարին ուղղված դիմումագրում, որը հասցեագրված էր նաև մենշևիկյան Վրաստանում ՌԽՖՍՀ ներկայացուցիչ **Ս. Շենյանին**, ինչպես նաև բոլշևիկյան Ռուսաստանի Արտաքին գործերի ժողկոմ **Գ. Չիչերինին** և Ադրբեջանի Արտաքին Գործերի ժողկոմ **Մ. Հուսեյնովին**, ՀԽՍՀ Արտաքին գործերի ժողկոմ **Ալ. Բեկգադյանը** հայտնելով Հայաստանի իշխանությունների պատրաստակամության մասին հայ-վրացական խաղաղ բանակցարնթացքով կարգավորել միջպետական հարաբերությունները և կարևորելով դրանում ՌԽՖՍՀ լիազոր-ներկայացուցչի մասնակցության հանգամանքը, միաժամանակ շեշտում էր Լոռու Չեզոք գոտու վերաբերյալ համաձայնագրի անվավեր ճանաչելու հանգամանքը, որ նաև բացասվում է այդ համաձայնագրի ամեն մի վկայակոչում որպես այդ տարածքին տիրելու իրավական հիմք, հաստատագրելով, որ թուր-

⁵⁹ Տե՛ս **ՀԱԱ**, ֆ. 114, ց. 2, գ. 24, թ. 53:

⁶⁰ Տե՛ս **ՀԱԱ**, ֆ. 114, ց. 2, գ. 17, թ. 18:

քական սպառնալիքով արդարանալու քաղաքական հանգամանքը վերացել է և վրացական գործերի հետագա ներկայությունը Չեզոք գոտում այլևս անհրաժեշտություն չէ, անտեղի է, այն չի ընդունվում ՀԽՍՀ իշխանությունների կողմից, և որպես նոր քայլ, առաջարկվում էր ՌԽՖՍՀ միջնորդական առաքելությանը դիմելու հարցը⁶¹։ Միաժամանակ հենվելով անհերքելի փաստարկումների հենքի վրա, **Ալ. Բեկզադյանը** նաև ուղղակի ընդգծում է այն մասին, որ ՀԽՍՀ կառավարությունը չի կարող ընդունել վրացական **«կառավարության ձևական պնդումն այն մասին, թե նա ճշգրիտ կերպով կատարում է նոյեմբերի 13-ի համաձայնության պայմանները՝ չի կարող ընդունվել ՀՄԽ իշխանության կողմից, հանրահայտ և փաստաթղթերով հաստատված փաստերի հիման վրա՝ Ձեր գործերի Չեզոք գոտու սահմաններից համաձայնության հենց առաջին օրերում անցնելը, նրանց Քոլագերան, Շահալի, Ջալալօղլի և Հաստանի անվիճելի կետերի գրավումը, վերջիններիս մեջ վրացական պարետների նշանակումը, հայկական պաշտոնյաների արձակումը և նրանց փոխարինումը վրացականով, նոյեմբերի 19-ի Քոլագերան կայարանում ապարատային սեկյակի բռնագրավումը, առանց պատճառները բացատրելու և օրդեր ներկայացնելու՝ կայարանի հեռագրական ծառայողների... ձեռքակալումը և ապա Ներքին Սերալ տանելը։ Եվ վերջապես, հայկական Շնող գյուղի դեմ պատժիչ արշավախումբ ուղարկելն ու հիշյալ գյուղի ոմբակոծումը»⁶²։**

Բնականաբար, ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի խորհրդայնացումը նոր ռազմաքաղաքական իրավիճակ ստեղծեց Լոռվա հիմնախնդրի լուծման նոր տարբերակների առաջադրման գործում, և ինչ-որ տեղ Վրաստանի իշխանությունները հասկանում էին, թե ինչ է կատարվում իրենց շուրջը և ինչ որակական փոփոխություններ է կրել աշխարհաքաղաքական իրավիճակը Անդրկովկասում, հստակ տեղեկություններ ունենալով, որ Հայաստանում և Ադրբեջանում տեղաբաշխված խորհրդային գործերը նախապատրաստվում են իբր թե առանց Մոսկվայի թույլտվության և հրահանգների իրականացնել զինված միջամտություն Վրաստանի գործերին։ Դա իհարկե, այնքան էլ այդպես չէր,

⁶¹ Տե՛ս **Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում**. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու (1920 թ. նոյեմբեր - 1922 թ. հունվար), Եր., «Հայաստան» հրատ., 1974, էջ 80 -86: Տե՛ս նաև **«Գոմուսիստ»**, 1 հունվարի, 1920 թ.:

⁶² Տե՛ս **Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում**, էջ 81:

սակայն այդ տեղաշարժերի մասին մենշևիկյան Վրաստանի Արտաքին գործերի մինիստր **Գ. Մաքախտարաշվիլին** 1920 թ. դեկտեմբերի 10-ին տեղեկացնում է ՌԽՖՍՀ-ում Վրաստանի լիազոր ներկայացուցիչ **Գ. Մախարաձեին**⁶³:

Վրաստանի խորհրդայնացման, հետևաբար և Լոռու հիմնախնդրի հանգուցալուծման տեսանկյունից կարևոր է նշել, որ այդ գործընթացներին ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեց ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի կովկասյան բյուրոն ականավոր բոլշևիկ **Գ. Գ. Օրջոնիկիձեի** մասնակցությամբ, որը **Վ. Ի. Լենինին** ուղարկված 1920 թ. դեկտեմբերի 15-ի ձեպագրում հենց այդ մասին է հայտնում, ընդգծելով, որ կովկասյան բյուրոյի խորհրդակցությունը «գաղտնի և միաձայն որոշել է անցնել Վրաստանի սահմանը», սակայն այդ պահին գործողությունների անմիջական հրահանգ չի տրվում: Ըստ երևույթին, թե՛ **Վ. Լենինը**, թե՛ **Լ. Տրոցկին** այդ պահին դեռ վաղաժամ էին համարում Վրաստանի խորհրդայնացման պրակտիկ իրագործումը⁶⁴: Բայց և այնպես, այդ ուղղությամբ բոլշևիկյան կենտրոնի կողմից տարվում էին խորքային նախապատրաստություններ և ընթացող գործընթացների ուղղորդման տեսանկյունից ՌԽՖՍՀ իշխանությունները հմտորեն օգտագործեցին նաև մենշևիկյան Վրաստանի կողմից Հայաստանի տնտեսական շրջափակման և տրանզիտային առևտրի ուղիների ապահովման հետ կապված բարդությունների հարցը, որը օգտագործվեց Վրաստանի վրա ճնշումը ուժեղացնելու համար՝ նպատակադրում ունենալով խորհրդայնացումը:

Այս ընթացքում, 1920 թ. դեկտեմբերի 28-ին Խորհրդային Հայաստանում ՌԽՖՍՀ լիազոր-ներկայացուցիչ **Բ. Վ. Լեգրանը** խորհրդային կառավարությանը ներկայացնում է զեկուցագիր, որում հանգամանալից անդրադառնում է Լոռու Չեզոք գոտուց Վրաստանի զորքերը հանելու խնդրում Խորհրդային Հայաստանի կառավարության կողմից ձեռնարկված քայլերի, վրացական իշխանություններին արված խաղաղաբարար առաջարկների և ընդհակառակը՝ վրաց զորքերի տեղաշարժի մասին դեպի Ղարաքիլիսա. «Գտնում եմ միանգամայն անհրաժեշտ և անհետաձգելի ձեր միջամտությունը, պետք է վրացիներին առաջարկել Չեզոք գոտուց ետ քաշեն իրենց զորքերը, ճանաչեն մեր միջնորդություն-

⁶³ Տե՛ս **ՀԱՍ**, Ֆ.Պ - 4033, ց. 2, գ. 1158, թ. 3:

⁶⁴ Տե՛ս **Հայոց պատմություն**. Հատոր IV. Գիրք առաջին, Եր., ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2010, էջ 315:

նը այդ տերիտորիալ վեճի լուծման գործում: Անհրաժեշտության պարագայում, հանուն խաղաղության և հանգստության պահպանման, մեր գորքերը մտցնել Չեզոք գոտի: Բորչալվի գավառի բնակչությունը զայրացած է և դժվարությամբ է տանում օկուպանտների ճնշումը, հակառակ դեպքում հնարավոր է ապստամբության պոռթկում, որի կանխումը, չնայած բոլոր ջանքերին, չափազանց կոժվարանա»⁶⁵: Ըստ այդմ, այդ պահից սկսած Խորհրդային Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը, ՌԿ (Բ)Կ Կովկասյան բյուրոն 1920 թ. դեկտեմբերի երկրորդ կեսից գործնականում Լոռու Չեզոք գոտում զինված ապստամբության կազմակերպման քաղաքական կուրս են ընդունում: 1920 թ. դեկտեմբերի 28-ին ՀԿԿ Կենտկոմը, քննարկելով Լոռվա Չեզոք գոտում զինված ապստամբության կազմակերպման և դրա նախապատրաստական ընթացքին վերաբերող հարցերը, որոշում է **Հ. Լազյանին** ազատել Դիլիջանի հեղկոմի անդամի պարտականությունից և նշանակել Լոռվա ապստամբության ղեկավար, որից հետո վերջինս ՀԿԿ Կենտկոմի և Խորհրդային Հայաստանի ռազմազինված մանդատով իր զինակիցների հետ ժամանում է Չեզոք գոտի, որտեղ և կազմակերպվում է Լոռվա ապստամբության շտաբ⁶⁶:

1920 թ. դեկտեմբերի վերջին Ղարաքիլիսայի գավառային կոմիտեի և գավառային հեղկոմի նախաձեռնությամբ և ՀԿԿ Կենտկոմի ներկայացուցիչների անմիջական մասնակցությամբ հրավիրվում է գյուղացիական համագումար, որին մասնակցում են նաև Լոռու Չեզոք գոտու գյուղացիական խորհուրդների ներկայացուցիչները, որում ընդունված բանաձևում անդրդվելի կամք է արտահայտվում զինված ապստամբության միջոցով իրականացնել ժողովրդի կամքը՝ Չեզոք գոտին վերամիավորել Խորհրդային Հայաստանի հետ: Լոռվա ապստամբության շտաբը սկզբնապես գտնվում էր Ղարաքիլիսայում, իսկ այնուհետև, իրադարձությունների ընթացքի վրա ավելի անմիջական վերահսկողություն իրականացնելու նպատակահարմարությունից ելնելով, այն տեղափոխվում է Սանահին:

⁶⁵ Տե՛ս **Ալիխանյան Ս. Ս.**, Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921 թթ.), Եր., «Հայաստան» հրատ., 1966, էջ 279:

⁶⁶ Տե՛ս **Ալիխանյան Ս. Ս.**, Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921 թթ.), էջ 279-280:

1920 թ. դեկտեմբերի 30-ին Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը Վրաստանի կառավարությանը նոր նոտա ներկայացրեց. «Թուրքիայի հետ պատերազմի ժամանակ վրացական զորքերը օկուպացրել են Չեզոք գոտին: Դեկտեմբերի 10-ի և 21-ի ձեր պատասխաններում դուք հրաժարվում եք մեր պահանջները կատարելուց և ասում եք, որ Չեզոք գոտին գրավվել է դաշնակների հետ նոյեմբերի 13-ի համաձայնության հիման վրա: Հայկական կառավարությունը հարկադրված է հայտարարել, որ նա չի ընդունում նոյեմբերի 13-ի համաձայնությունը, քանի որ այն կնքվել է Անտանտի պահանջով... Մեր պահանջն է վերջ դնել այդպիսի վիճակին Չեզոք գոտում, այդ անվիճարկելի հայկական տարածքում»⁶⁷:

Իրավիճակը կտրուկ փոխվեց այն բանից հետո, երբ Կարմիր բանակը Կովկասյան լեռներից սրընթաց գահավիժեց Հարավային Կովկաս և տեղական հանրապետություններին կանգնեցրեց անխուսափելի և նոր իրողության՝ խորհրդայնացման պարտադրվող փաստի առաջ: Մակայն այդ մտահոգացումից ՌԿ(բ)Կ կովկասյան բյուրոյի առաջնորդները չեն հրաժարվում, այլ ընդամենը փոփոխություններ և շտկումներ են մտցնում իրենց կողմից մշակվող ռազմավարության երանգներում, և արդեն 1921 թ. հունվարի 2-ին կովկասյան բյուրոյում աչքի ընկնող դիրք ունեցող **Գ. Գ. Օրջոնիկիձեն և Ս. Գիքովը** նախօրոք Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետության խորհրդայնացման խորքային դրդապատճառների և հրատապության մասին իրենց ունեցած մտադրությունների մասին տեղեկացնելով ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի անդամներին, միաժամանակ եզրահանգելով, որ իրենց պատկերիչության հետևանքով **«Խորհրդային Հայաստանն առանց Խորհրդային Վրաստանի փաստորեն մնում է ավելի շատ Թուրքիայի, քան մեր ազդեցության տակ»**, գտնում էին, որ քանզի իրենք չեն կարող թույլ տալ բացահայտորեն միջամտել Վրաստանի գործերին կամ իրականացնել զինված հարձակում, ապա հարկավոր է **շարժումներ առաջ բերել Աբխազիայում, Աջարիայում, Բորչալուի գավառում, որտեղ դրա համար հող կա, ընդ որում ակնկալելով, որ այդ խնդրի իրագործման մեջ իրենց կարող են օգտակար լինել անգամ Թուրքիան և Հայաստանը, և այդ դեպքում հնարավոր**

⁶⁷ Տե՛ս Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում, էջ 81: տե՛ս նաև <http://iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/1918-1920/>:

կլինի նույնիսկ ներկայանալ Վրաստանի փրկարարի դերում⁶⁸: Այսինքն, այստեղ պարզ է դառնում, թե ինչ դեր կարող էր խաղալ Վրաստանի խորհրդայնացման խորքային դրդապատճառներում Լոռվա Չեզոք գոտու խնդիրը և դրանով պայմանավորված հայ-վրացական նոր ռազմաքաղաքական առճակատումը:

Վրացական մենշևիկյան կառավարությունը, անշուշտ, ձգտում էր իր համար անցանկալի ռազմաքաղաքական զարգացումներից խուսափել, և այդ ուղղությամբ Վրաստանի Արտաքին գործերի մինիստր **Կ. Սաբախտարաշվիլին** մի շարք քայլեր ձեռնարկեց այդ խնդիրների լուծման համար որպես ակտիվ կողմ ընտրելով Խորհրդային Հայաստանի Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար **Ալ. Բեկզադյանին**, նրա հետ մի քանի ճեպագրեր փոխանակելով, որոնցում շոշափվում էր Լոռու Չեզոք գոտու խնդրի կարգավորման հարցը, սակայն որպես նախապայման առաջ քաշելով կանխադրույթ, որ վրացական զորամասերը դուրս չբերվեն Չեզոք գոտուց, ինչը լարվածություն հաղորդեց հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերություններին, չնայած ՀԽՍՀ Արտաքին գործերի ժողովում **Ալ. Բեկզադյանին** հղված 1921 թ. հունվարի 5-ի հեռագրում **Կ. Սաբախտարաշվիլին** հայտնում էր Վրաստանի կառավարության ձգտման մասին վիճելի հարցերը բանակցությունների միջոցով լուծման պատրաստականության մասին, հայտնելով, որ իբր թե «տեղական հայ բնակչությունը որևէ դժգոհություն չունի վրացական զորքերից, իսկ ձեռնարկված միջոցառումները եղել են անխուսափելի անհրաժեշտություն»⁶⁹:

Գ. Կ. Օրջոնիկիձեի և Ս. Կիրովի զեկուցագրերը համապատասխան առաջարկներով հանդերձ դառնում են ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1921 թ. հունվարի 12-ի պլենումի քննարկման առարկա, որին մասնակցում է նաև **Վ. Բ. Լենինը**, և այս անգամ ևս մերժվում է Վրաստանի խորհրդայնացման ներկայացված տարբերակը և առաջարկվում է առժամանակ օրակարգից հանել այն՝ շարունակելով մնալ հին քաղաքական դիրքորոշման հենքի վրա: Սակայն իրադրությունը շուտով արագ փոխվում է, նոր բարդություններ են առաջ գալիս, և արդեն հունվարի կեսերին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմում հասունանում են նոր նախագծեր, որոնք պարտա-

⁶⁸ **ՀԱԱ**, Ֆ.Պ - 4033, միկրոժապավենների հավաքածու, գ. 2, թ. 1 -2:

⁶⁹ Տե՛ս **ՀԱԱ**, Ֆ.Պ - 114, ց. 29, գ. 12, թ. 13:

դրում են չափն անցած մենշնիկյան Վրաստանին զսպել և նկատի ունենալով անվտանգության հիմնախնդիրները, օրակարգային դարձնել Վրաստանի խորհրդայնացման խնդիրը⁷⁰: Վրացական խնդրում և մասնավորապես Լոռվա Չեզոք գոտու հետ կապված առավել հավասարակշռված քաղաքականության կողմնակից **Ալ. Բեկզադյանը** դեռ 1921 թ. հունվարին, երբ Լոռվա Չեզոք գոտում լարվածություն ստեղծելու սցենարը նոր էր խմորվում և անընդմեջ մշակվում, այս անգամ խորհրդային Ռուսաստանի անմիջական մասնակցությամբ, ՀԽՍՀ առավել չափավոր քաղաքականության կողմնակիցներ **Ասք. Մոսկյանին և Ս. Կասյանին** խորհուրդ էր տալիս ելնելով ստեղծված բարդ և խճճված ռազմաքաղաքական իրավիճակից, հայ-վրացական հարաբերությունների սրման չգնալ և սահմանային-տարածքային վեճը լուծել բանակցությունների միջոցով, և հայ-վրացական ռազմաքաղաքական բախման հանգուցալուծման խնդրում մենշնիկյան Վրաստանին համոզել՝ չիրաժարվել ՌԽՖՍՀ մասնակցությունից և միջամտությունից⁷¹:

Լոռու տեղամասի մասին հիմնահարցը կրկին առաջնային պլան մղվեց, և 1921 թ. հունվարի 3-ին Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունն օգտվելով նպաստավոր իրադրությունից և Խորհրդային 11-րդ Կարմիր բանակի և քաղաքական իշխանության աջակցությունից Վրաստանի մենշնիկյան կառավարության հետ բանակցություններ սկսեց Լոռին Հայկական ԽՍՀ-ին հանձնելու հարցի շուրջ⁷²: Ի պատասխան ՀԽՍՀ Արտաքին գործերի ժողկոմ **Ալ. Բեկզադյանի** նախորդ հեռագրերում արտահայտված այն մոտեցմանը, որ հայ-վրացական ռազմաքաղաքական առնչություններին և դիվանագիտական բանակցություններին իր մասնակցությունն ունենա նաև ՌԽՖՍՀ ներկայացուցիչը, Վրաստանի Արտաքին Գործերի նախարար **Գ. Սաբախտարաշվիլին** սկզբունքորեն չառարկելով դրան, գտնում էր, որ դա պետք է որոշվի հայկական և վրացական կառավարությունների փոխադարձ համաձայնությամբ, խնդրելով պատվիրակ ուղարկել Թիֆլիս, դրա հետ մեկտեղ առարկելով Չեզոք գոտուց վրացական զորքերի դուրս բերման դեմ, ինչը բարդացնում էր ընդհանուր իրավիճակը և լարվածության օջախ ստեղ-

⁷⁰ Տե՛ս **ՀԱՍ.** Գ.Պ - 4033, միկրոժապավենների հավաքածու, գ. 2, թ. 3, գ. 7, թ. 29:

⁷¹ Տե՛ս **ՀԱՍ.** Գ.Պ - 114, ց. 2c, գ. 35, թ. 28:

⁷² Տե՛ս **Кадмиев А. Б.**, Интервенция и гражданская война в Закавказье, стр. 368:

Ronald Grigor Suny, The Making of the Georgian Nation (Indianapolis, 1994), p. 207:

ծում ողջ վրաց-հայկական սահմանի երկայնքով: Այդ խնդրի լուծման համար **Բեկզադյանի** հետ Թիֆլիս է ուղևորվում նաև բազմահմուտ խորհրդային դիվանագետ **Բորիս Լեգրանը**, սակայն իրավիճակի մեջ չի հաջողվում լուրջ դրական փոփոխություններ մտցնել:

1921 թ. հունվարի 25-ին **Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն Ս. Կասյանին և Ա. Նուրիջանյանին** ուղարկված հեռագրում պարզապես հրահանգում էր ակտիվություն դրսևորել Լոռու Չեզոք գոտու խնդրում. «Չեզոք գոտին պետք է վերցնել վրացիներից: Անմիջապես սկսեք ջոկատների կազմակերպումը: Գնդացրային ջոկատը պետք է ուղարկել **Վելիկանովին: Բորիշչին** ուղարկում եմ **Վելիկանովի** մոտ: Արեք, ինչ-որ կարող եք, որքան արագ, այնքան լավ: Մենք կօգնենք երկու գնդով: Լեգրանն ասում է, որ կարելի է հազար հոգուց բաղկացած ջոկատ կազմակերպել: Պատասխանեցեք անհապաղ, որքան և ե՞րբ կարող եք, այնտեղ գործը չափազանց լուրջ է»⁷³: Ակնհայտ էր ինչպես խորհրդային ռազմուժի բացահայտ օգտագործումը վրացական կնճիոր հանգուցալուծելու գործում, այնպես էլ Մոսկվայի ձգտումը դրանում ներգրավվել նաև Խորհրդային Հայաստանի ռազմուժը, ինչի համար **Ս. Կասյանին** անհրաժեշտ հրահանգներ ուղարկվեցին:

Հասկանալի է, որ նման բարդ ռազմաքաղաքական իրավիճակում Խորհրդային Հայաստանի առաջնորդները, եթե անգամ ցանկանային էլ, չէին կարող անտեսել Մոսկվայից գործադրվող ճնշումը, թեկուզև դեռևս դեկտեմբերի 27-ին **Ալ. Բեկզադյանը** Վրաստանի Արտաքին գործերի միմիստր **Գ. Սաբախտաբաշվիուն** հայտնում էր Խորհրդային Հայաստանի պատրաստակամության մասին բանակցել վրացական կառավարության հետ⁷⁴, սակայն կարևորելով նաև Վրաստանի գորքերի դուրսբերումը Հայաստանի անվիճելի տարածքներից, որի դեմ Վրաստանը հակադրվեց և ռազմական բախումը իրողություն դարձավ: Եթե դրան ավելացնենք նաև այն կարևորագույն հանգամանքը, որ Լոռվա Չեզոք գոտու իրողությունները համընկնեցին Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների դեմ փետրվարի 18-ին բռնկված քաղաքացիական կռիվների կամ **«համաժողովրդական ապստամբության»** հետ, որի ժամանակ Խորհրդային Հայաստանում գտնվող ռազմուժի զգալի մասը տեղափոխ-

⁷³ Տե՛ս **ՀԱԱ**, ֆ.Պ - 114, ց. 29. գ. 36, թ. 32:

⁷⁴ Տե՛ս **ՀԱԱ**, ֆ.Պ - 114, ց. 29. գ. 24, թ. 53:

վեց Լոռու շրջան, ապա պարզ կդառնա, որ դրանք ամեննին էլ պատահական իրադարձություններ չէին, որ դրանցում կարևոր տեղ էր հատկացվում մենշնիկյան Վրաստանի խորհրդայնացմանը, որում մեծ դերակատարում ուներ Մոսկվան: Չէր բացառվում նաև խորհրդա-քեմալական համաձայնվածության և փոխշահագրգռվածության պահը այս ռազմաքաղաքական իրողություններում, որում բավականաչափ քաղաքական հեռատեսությունը և հաշվենկատ քայլերը **«Հայրենիքի Փրկության կոմիտեի»** քաղաքական առաջնորդների՝ **Ս. Վրացյանի** և այլոց գինանոցում տեղ չգտավ, և հարց էր՝ թե ում էր ձեռնտու այդ փետրվարյան ապստամբությունը՝ հայերին, թուրքերին թե՞ վրացիներին, չնայած Վրաստանը Խորհրդային Հայաստանին մեղադրանքներ էր ներկայացնում իր երկրի դեմ ռազմական գործողություններ սկսելու դեմ: Հայաստանի պարագայում փետրվարյան օրերին գործնականում պետությունը քայքայված և կազմալուծված էր, և ի վիճակի չէր ճեղքել Վրաստանի կողմից պարտադրված տնտեսաքաղաքական շրջափակումը: Ինչ վերաբերում է մենշնիկյան Վրաստանին, նա էլ կանգնած էր խորհրդայնացման անխուսափելի իրողության առաջ, որին բարեկամ Թուրքիան թեկուզ ներքուստ համակիր չէր, բայց և իրապես չհակադրվեց: Անհավանական չէ նաև այն պատմաքաղաքական իրողությունը, որ քեմալական Թուրքիային ներքուստ ձեռնտու էր հրահրել փետրվարյան իրադարձությունները Հայաստանում, ոգևորել դրանց գլուխ կանգնած անհեռատես քաղաքական գործիչներին, որը նրանց ձեռքերին ազատություն էր տալիս մխրճվելու բարդ և խճճված տարածաշրջանային գործընթացների մեջ, որտեղ դրության իրական տերերն էին քեմալական Թուրքիան և բոլշևիկյան Ռուսաստանը: Հետևաբար, չի բացառվում նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ թուրքական հատուկ ծառայությունների քայքայիչ աշխատանքը Հայաստանում դեռևս որոշ ժամանակ ակնհայտորեն շարունակվեց, չնայած իբր թե նրանք տվել էին իրենց փաստացի համաձայնությունը՝ հեռանալ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով ադճատված Հայաստանի Հանրապետության տարածքից՝ շարունակելով ազդել հայաստանյան պատմաքաղաքական զարգացումների վրա, այդ թվում և իրենց քաղաքական շահերի տեսանկյունից ձեռնտու այսպես կոչված **«փետրվարյան ապստամբության»** վրա, որի արդյունքը եղբայրասպան և գործնականում անհեռանկարային քաղաքացիական կռիվներն էին:

Միաժամանակ, Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը այլևս հատուկ պահանջներ չներկայացրեց վրացական հողերի նկատմամբ, քանի որ Մոսկվայում արդեն պատրաստ կար Վրաստանի օկուպացիայի խնդիրը, իսկ հայ բոլշևիկները չէին կասկածում, որ դրանից հետո իրենց կտան Չեզոք գոտին⁷⁵:

Վրաստանի օկուպացիան և սովետիզացիան դառնում էր անխուսափելի⁷⁶:

Ակնհայտ է, որ բոլշևիկների կողմից Վրաստան ներխուժելու առիթ հանդիսացավ Լոռու Չեզոք գոտում ստեղծված իրավիճակը, որը սերտորեն շաղկապվեց 1920 թ. վերջին Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման փաստի հետ: Ըստ այդմ, նոր կազմավորված խորհրդային կառավարությունը, օգտվելով այդ պահի տեսանկյունից ստեղծված յուրահատուկ իրավիճակից, նախկին վրաց-հայկական համաձայնագրից հրաժարման խնդիր առաջադրեց և պահանջեց վրացական գործերը դուրս բերել Չեզոք գոտուց: Հաշվի չառնելով նոր իրողությունների լրջությունը և գործնականում անշրջելիությունը, մենշևիկյան Վրաստանի կառավարությունը առաջարկեց խաղաղ բանակցություններ վիճարկելի տարածքի հարցի կարգավորման համար: Ակնհայտ էր, որ այս ամենը կատարվում էր ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ Կոմբյուրոյի համաձայնությամբ և հրահանգների համաձայն, որին ինչ-որ տեղ հեռահար նպատակների ռազմավարության իրագործման մեկնակետից բավարարում էր Վրաստանի հետ սահմանային գոտում ռազմաքաղաքական իրավիճակի հետ կապված ցանկացած բնույթի անորոշության պահպանումը: Կովկաս ներխուժած բոլշևիկների համար ցանկացած առիթ կարող էր պիտանի լինել Վրաստանի բոլշևիկացման խնդիրը արմատապես վճռելու համար, այդ թվում կազմակերպելով զանազան **«աշխատավորական բնույթի ապստամբություններ»**, այդ թվում Լոռիում, որը բխում էր թեկուզև արդեն խորհրդային դարձած, սակայն իրական Հայաստանի շահերից: Այստեղից պարզ է դառնում, թե ինչպես է կերտվում մեծ քաղաքականությամբ պայմանավորված այս կամ այն սցենարը, թե ինչ-

⁷⁵ Տե՛ս **Струпа Н. Н.**, Вопросы новой и новейшей истории Грузии, т. II, Тб., 1987, стр. 19.

⁷⁶ Տե՛ս <http://www.conflicts.rem33.com/images/Georgia/Armeno-Georgian-War18 R.html> // Տե՛ս մանրամասն **Дарсания Н. Е.**, Была ли неизбежной насильственная советизация Грузии, - «Исторические разыскания», т. I, Тб., 1998, стр. 129.

պես կարելի է գտնել հարմար առիթ ագրեսիվ գործողություն իրականացնելու որևիցե երկրի նկատմամբ, ինչպես դա տեղի ունեցավ Լոռու, և այնուհետև՝ Արցախ-Ղարաբաղի և այլ տարածքների պարագայում: Լոռու հայ աշխատավորների ըմբոստությունը մենշևիկյան Վրաստանի դեմ հենց այդ բարենպաստ իրավիճակն էր, որը պայմանավորեց բոլշևիկյան միջամտությունը, իսկ այնուհետև նաև՝ Վրաստանի օրակարգային դարձած **«սովետիզացիան»**: Այսպիսով, մի քաղաքական հանգամանք պարզից պարզ էր, որ քանզի Չեզոք գոտին ինքնին վիճարկելի տարածք է, և այնտեղ երեք ամիս անընդմեջ տեր ու տնօրինություն են արել վրացական զորամասերը, այնտեղ հաստատուն կանգնած է եղել վրացական կայագորը, ՌԿ(բ)Կ ԿԿ Կովբյուրոն հենց այդ թույլ կետն ընտրեց տարածաշրջանային իր հանգուցալուծումների հերթական օղակի սրբագործման համար: Մեկ կարևոր հանգամանք ևս կար: Քանզի խորհրդային Մոսկվայի կարևորագույն նպատակներից մեկը Կովկասում Վրաստանի հնարավորինս շուտափույթ տեղափոխումն էր բոլշևիկյան ազդեցության ոլորտ, և 1921 թ. փետրվարի 13-ին լրանում էր այն ժամկետը, համաձայն որի վրացական զորքերը պետք է դուրս բերվեին Չեզոք գոտուց, և ըստ այդմ Լոռու **«աշխատավորության ապստամբության»** համար առիթը դադարում էր որոշակի գործոն լինելուց, հետևաբար չօգտագործել հարմար քաղաքական պահը և չմոտեցնել Վրաստանի սովետիզացիայի հնարավորությունները իրականին, նշանակում էր ձախողվել իրենց վարած հարավկովկասյան տարածաշրջանային քաղաքականությունում, ինչը բոլշևիկյան Մոսկվան պարզապես չէր կարող թույլ տալ: Այսինքն, Խորհրդային Ռուսաստանի և մենշևիկյան Վրաստանի բախումը սերտորեն շաղկապվեց հայ-վրացական տարածքային սահմանավեճի հետ և ճարպկորեն օգտագործվեց Մոսկվայի կողմից:

Հայ-վրացական Լոռվա միջադեպի հետ շաղկապված Վրաստանի խորհրդայնացման խնդրին իր որոշակի անդրադարձն ունեցավ **Բ. Վ. Ստալինը**, որը 1921 թ. հունվարի 24-ին պարզապես կենտկոմի անդամներին ուղղորդեց դեպի նոր բնագիծ Վրաստանի խորհրդայնացման խնդրում. «Առաջարկում եմ հավանություն տալ ընկ. **Գ. Չիչերինի** գծին Վրաստանի հարցում և հրահանգել հանրապետության Ռազմահեղափոխական խորհրդին Կովկասում անմիջապես նախապատրաստական աշխատանքներ սկսելու անհրաժեշտության մասին՝ հարցը ռազմական

միջամտության կարգով լուծելու համար: Միաժամանակ հրահանգ տալ ընկ. **Գ. Օրջոնիկիձեին**՝ Վրաստանի հայտնի շրջաններում ապստամբական ելույթներ կազմակերպելու անհրաժեշտության մասին»⁷⁷: Շուտով գործերի ընթացքին կրկին ակտիվ միջամտում է **Վ. Լենինը**, որը ծանոթանալով **Գ. Չիչերինի** և **Ի. Ստալինի** կողմից առաջադրված դրույթներին, ինչպես նաև ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի անդամներ **Լ. Տրոցկու**, **Լ. Կամենևի**, **Ն. Կրեստինսկու** դիրքորոշմանը մի քանի օրով հետաձգել խնդրո առարկայի քննարկման հանգուցալուծումը⁷⁸, 1921 թ. հունվարի 26-ին ուղղակի եզրահանգում է՝ հրահանգել **«Հանրապետության ռազմ-հեղխորհրդին և Կովկասյան ռազմաճակատի ղեկավարությանը անհրաժեշտության դեպքում նախապատրաստվել Վրաստանի հետ պատերազմի»**⁷⁹: Այդ ռազմավարությունը ունենում է իր շարունակությունը, և **Գ. Օրջոնիկիձեն** մի շարք նոր տեղեկություններ ստանալով, այդ թվում **Ա. Շենմանից** տեղեկացվելով Կովկասում հասունացող հակախորհրդային իրադարձությունների մասին, 1921 թ. փետրվարի 6-ին **Վ. Լենինին** հեռագրում է սպասվող իրադարձությունների և Կովկասում կատարված քաղաքական փոփոխությունների մասին. «Կրկին ու կրկին տեղեկացնում եմ Ձեզ, որ գարնան մոտենալու հետ դրությունը Կովկասում ավելի ու ավելի սպառնալից է դառնում», ըստ այդմ **Լենինին** համոզում հավանություն տալ Վրաստանում զինված ապստամբության կազմակերպմանը⁸⁰, այսինքն սովետականացման իրականացմանը:

Այս կապակցությամբ **Է. Անդերսենը** և **Գ. Էզզեն** կարծում են, որ իբր Վրաստանը սովետական Հայաստանի տարածք չի ներխուժել և չի էլ մտադրվել դա անել, որը կարծում ենք, վերջինիս կողմից ընդամենը բառախաղ է և ոչ ավելին, քանզի հենց նույն **Է. Անդերսենը** և **Գ. Էզզեն** գրում են, որ վրացիները «զբաղեցրել են Լոռին, ավելի ճիշտ «Չեզոք գոտուց» հարավ գտնվող տարածքը արդեն առանց հայերի հետ համաձայնության»⁸¹: Իհարկե, հասկանալի է, որ Վրաստանի կառավարու-

⁷⁷ Տե՛ս **ՀԱՍ**, ֆ. 11 - 4033, միկրոժապավենների հավաքածու, գ. 2, թ. 3, գ. 7, թ. 29:

⁷⁸ Տե՛ս **Նույն տեղում**, գ. 3, թ. 16:

⁷⁹ Տե՛ս **Նույն տեղում**, թ. 17-18:

⁸⁰ Տե՛ս **Եսայան Ա.**, Հայաստանի միջազգային դրությունը 1920 - 1922 թթ., էջ 179:

⁸¹ Տե՛ս **Эндрью Андерсен, Георг Эгге**, Армяно-Грузинская война 1918 г. и Армяно-Грузинский территориальный вопрос в XX в.: //Armeno-Georgian War of 1918 and Armeno-Georgian Territorial Issue in the 20th Century (на англ. и рус. яз.) *տե՛ս* <http://www.conflicts.rem33.com/images/Georgia/Armeno-Georgian War18 R.html>:

յան առաջարկով և Հայաստանի կառավարության համաձայնությամբ էր, որ վրացական զորքերը մտան «Չեզոք գոտի», որտեղից երեք ամիս անց պետք է դուրս գային, չնայած պարզից էլ պարզ էր, որ ինքնին վրացական զորքերի գտնվելը Չեզոք գոտում առաջ չէր բերում ոչ մի նոր իրավունք այդ տարածքի նկատմամբ, եթե, իհարկե հայտնի պայմանագիրը երկկողմանի համաձայնությամբ չերկարաձգվեր:

Հարցն, անշուշտ, այդպես հեշտությամբ չգնաց իր կարծես թե ինքնին հասկանալի հանուցալուծմանը: Վրաստանը տպավորություն էր թողնում, որ չի փորձում խուսափել ռազմաքաղաքական հարաբերություններում լարվածության նոր շերտերի ստեղծումից: Դրան ի պատասխան Խորհրդային Հայաստանն օգտագործեց իր բոլոր հնարավորությունները, խորապես հաշվառելով աշխարհաքաղաքական նոր իրողությունները Հայաստանի շուրջ: Այսպես, 1921 թ. հունվարի 15-ի դիմումագրում, ուղղված մենշևիկյան Վրաստանի կառավարությանը, ՀԽՍՀ Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարը վկայակոչելով վրացական կողմից 1919 թ. հունվարյան վեհաժողովի հիման վրա ձեռք բերված պայմանավորվածության խախտման բազմաթիվ փաստերի մասին, պահանջում էր չխախտել պայմանագիրը և իրապես ձեռնպահ մնալ Չեզոք գոտում Հայաստանի և Վրաստանի համահավասար իրավունքները ոտնահարող քայլերից⁸²: Սակայն այս անկայուն հավասարակշռությունը հայ-վրացական ռազմաքաղաքական փոխհարաբերություններում երկար չտևեց: Այն շուտով խախտվեց Լոռու Չեզոք գոտու և առհասարակ Լոռու մյուս հայկական բնակավայրերի գյուղացիության ապստամբությամբ ընդդեմ Վրաստանի մենշևիկյան կառավարության տիրապետության, որի պատճառահետևանքային հիմքերը պետք է որոնել Անդրկովկասում և մասնավորապես Հայաստանի շուրջ ստեղծված նոր ռազմաքաղաքական կացությամբ, որում մենշևիկներին պարզապես տեղ չկար: Լոռվա ապստամբության անմիջական հովանավորը ուղեկավարը Հայկոմկոմն էր, որը դեռ դեկտեմբերի 23-ին քննարկման առարկա էր դարձրել Չեզոք գոտու և դրանում կուսակցական-քաղաքական աշխատանքի հարցը, այդ նպատակի համար այնտեղ ուղարկելով բոլշևիկ, քաղաքացիական կոմիտեի ակտիվ մասնակից, ՀԽՍՀ ռազմական գործերի ժողկոմի տեղակալ և կարմիր բանակի քաղվարչության

⁸² Տե՛ս **ՀԱԱ**, ֆ.Պ - 114, ց. 2, գ. 11, թ. 54-56:

պետ **Հովսեփ Գերասիմի Լազյանին** (1888-1938 թթ.) «որպես քաղաքական և կուսակցական պատասխանատու աշխատող»⁸³, որի կապակցությամբ արտահայտվել էր նաև **Բորիս Լեգրանը**, որը պնդել էր այդ նշանակման օգտին: Ապստամբության կազմակերպմանը ակտիվորեն ներգրավվեց 11-րդ Կարմիր բանակի ռազմհեղխորհուրդը: **Հովսեփ Լազյանը** ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի և ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի համաձայնեցված որոշմամբ նշանակվում է Լոռու աշխատավորների զինված ապստամբության շտաբի պետ⁸⁴:

ԼԱԶՅԱՆ ՀՈՎՍԵՓ
ԳԵՐԱՍԻՄԻ

Հ. Լազյանը անդրադառնալով այդ կարևոր ռազմաքաղաքական իրողություններին և մասնավորապես Լոռվա դեպքերին, ընդգծում է, որ Հայաստանի խորհրդայնացման իսկ պահից սկսած Լոռվա ողջ շրջանը պատվեց բոլշևիկյան կազմակերպությունների լայն ընդհատակյա ցանցով, և պարզապես «ընկ. ընկ. Օրջոնիկիձեի և Լեգրանի նախաձեռնու-

⁸³ Տե՛ս **Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում**. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 80:

⁸⁴ Տե՛ս **Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում**, էջ 372:

թյամբ որոշվել էր գոտում ապստամբության գործը կատարել ՀԿԿ Կենտկոմի անունից»⁸⁵: Փետրվարի սկզբին Ղարաքիլիսա են ժամանում 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատար **Ա. Բ. Հեկկերը** և ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ **Վեսնիկը**:

Ապստամբության նախապատրաստական քայլերի մեջ կարևոր տեղ հատկացվեց Չեզոք գոտում ինչպես կուսակցական աշխատանքի ուժեղացմանը և կուսակցական բջիջների ստեղծմանը, այնպես էլ զինված խմբերի, Չեզոք գոտու հարևանությամբ Ղարաքիլիսայում պարտիզանական գնդի ստեղծումը (այն բաղկացած էր 800 հոգուց, որի հրամանատարն էր **Հովսեփ Լազյանը**, իսկ ապստամբության ղեկավարը՝ **գեներալ Հ. Հովսեփյանը**), միաժամանակ ակնկալելով մշտապես պատրաստ վիճակում գտնվող Կարմիր բանակի զորամասերի միջամտությունը ռազմաքաղաքական սպասվող գործընթացներին և դրանց աջակցությունը Լոռվա հայ գյուղացիության ապստամբական ելույթին ընդդեմ Վրաստանի մենշևիկյան օկուպացիոն իշխանության, որի կարևորագույն նպատակադրումներից մեկը դարձավ Վրաստանի մոտավոր խորհրդայնացման իրագործումը: Այս բոլորը տեղի էին ունենում խիստ գաղտնի իրավիճակում, և միայն ապստամբության սկսման պահին շտաբը Ղարաքիլիսայից տեղափոխվեց Սանահին: Տեղերում օպերատիվ աշխատանքի լծվեցին ինչպես խորհրդային և կուսակցական մարմինները, այնպես էլ տեղամասային ռազմական ջոկատները:

Ապստամբության ղեկավարների կողմից կարևորվեց ապստամբությանը աջակցման տեսանկյունից 11-րդ Կարմիր բանակի զորամասերի ակտիվ մասնակցության հարցը, որի շուրջ **Հովսեփ Լազյանը** դեռևս 1921 թ. փետրվարին պայմանավորվածություն ձեռք բերեց **Ա. Հեկկերի** հետ, որի արդյունքում ապստամբների տրամադրության տակ դրվեց 300 ռուսական զինվորներից կազմված գումարտակը հրամանատար **Բոչկարյովի** և զինվորական կոմիսար **Խառլամովի** գլխավորությամբ, որին կամավոր միացան նաև Լոռու գավառի 300 ռուս գյուղացիներ: Ինչպես բազմանշանակ վկայում է **Հ. Լազյանը**, «այդ ժամանակ մեզ հայտարարեցին, որ ապստամբների շտաբը ենթարկվելու է 11-րդ բանակին: Դրանով արդեն ապահովվեց Կարմիր բանակի օգնությունը

⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 90-91:

ապստամբներին»⁸⁶: Հենց այդ հիմնախնդրի իրագործման համար դեռ 1921 թ. փետրվարի 7-ին կազմակերպվեց Լոռու Ռազմահեղափոխական կոմիտեն բոլշևիկ **Հովսեփ Լազյանի** գլխավորությամբ⁸⁷: Քաղվարչության Ռազմահեղափոխական կոմիտեի կազմում ընդգրկվեցին **Ս. Էփռյանը, Ս. Մարգարյանը**, որոնք ծավալեցին ակտիվ գործունեություն ապստամբության նախապատրաստման նպատակով: Ամբողջ Չեզոք գոտին կուսակցական-սովետական գծով բաժանվեց 5 տեղամասի՝ Վորոնցովկայի, Դսեղի, Ուզունլարի, Ջալալօղլու և Շնողի, իսկ ռազմական տեսանկյունից՝ երեք խմբի՝ Լոռվա, Շնողի և Շահալիի (Ջամանլուի-Վահագնի) կամրջի փրկության: 1921 թ. սկզբին Հայաստանի Հեղկոմը **Ս. Կասյանի** ստորագրությամբ վերջնագիր ներկայացրեց Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությանը, պատճենը ուղարկելով Մոսկվա՝ Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար **Գ. Չիչերինին**: Դրանում, մասնավորապես ընդգծվում էր. «**Վրաստանի դեմոկրատիկ հանրապետության կառավարությունը, օգտվելով Հայաստանի պատերազմական ճնշված դրությունից, մտքով է իր գորքերը Չեզոք գոտի՝ չունենալով այդ անելու ոչ մի իրավական հիմք: Հայաստանի Հեղկոմը պահանջում է վրացական գորքերի շուտափույթ հեռացում Չեզոք գոտուց և տրանզիտային ապրանքների ազատ մուտք Հայաստան**»⁸⁸:

Իրադարձությունները զարգանում էին գլխապտույտ արագությամբ: Եվ շուտով Կարմիր բանակի համար հարմար առիթ ներկայացավ միջամտելու Վրաստանի ներքին գործերի մեջ: Դա անմիջականորեն շաղկապվեց Բորչալուի շրջանում տեղի ունեցող իրադարձությունների հետ, որոնք սկսվել էին դեռ 1921 թ. փետրվարի 11-ին: Այդ ժամանակաշրջանում Լոռին դարձել էր բոլշևիկյան Հայաստանի հետաքրքրության ամենակարևոր օբյեկտը: Հայտնի է, որ 1920 թ. նոյեմբերի 13-ին Լոռին Վրաստանի և Հայաստանի միջև ձեռք բերված պայմանավորվածության համաձայն, կապված թուրքական սպառնալիքի հետ, երեք ամսով հանձնվել էր Վրաստանի տնօրինությանը: Հայտնի է, որ փետրվարի 13-

⁸⁶ **Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում**, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 96:

⁸⁷ **Հովսեփ Լազյանը** Խորհրդային Հայաստանում գտնվող Կարմիր բանակի և Հայկական դիվիզիայի պետն էր և Կարմիր Դրոշի առաջին շքանշանակիրը: Նա դարձավ ստալինյան բռնությունների զոհ:

⁸⁸ **Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում**, էջ 471-472:

ին լրանում էր Վրաստանի հետ դաշնակցական Հայաստանի կառավարության կողմից կնքված ժամանակավոր պայմանագրի ժամկետը, որով Վրաստանին էր հանձնվել Չեզոք գոտու հարավային մասի տնօրինությունը, սակայն վերջինս պարզապես **«մոռացել էր»** այդ մասին, մանավանդ որ, պայմանագիրը ստորագրող պետության կառավարությունը այլևս չկար և վրաց մենշևիկները, օգտվելով ստեղծված իրավիճակից, որոշել էին ինքնակամ տնօրինել այդ տարածքի հետագա ճակատագիրը, անտեսելով այն հանգամանքը, որ նոր տերեր են հայտնվել: Շատ հարմար առիթ էր Լոռիում տեղական հայերի **«ապստամբության կազմակերպման»** համար, որի համար անհրաժեշտ քաղաքական նախադրյալներ կային, ավելացրած դրան՝ Վրաստանի օրակարգային և խնամքով ծրագրված խորհրդայնացման և վերջինիս նոր՝ բոլշևիկյան **«իմպերիայի»** մեջ ընդգրկելու ռազմավարության իրողության մասին, որ ըստ **Հովսեփ Լազյանի «Երևանից ստացված հաղորդման համաձայն [Չեզոք] գոտու ազատագրման հարցն արդեն կապվում էր Վրաստանի խորհրդայնացման հետ և մենք ընդհանուր հետախուզություն սկսեցինք ամբողջ Վրաստանում»⁸⁹**, ավելացրած դրան ներքին կապերը Վրաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների հետ, որտեղից ստացվում էր անհրաժեշտ տեղեկության մի մասը, անշուշտ՝ Մոսկվայի հրահանգավորմամբ:

Ապստամբության կազմակերպական խնդիրների մեջ կարևոր տեղ հատկացվեց ռազմաքաղաքական առումով կարևոր և վրացական զինվորների անմիջական հսկողության տակ գտնվող Շահալիի կամրջի ականագերծման խնդիրը, որը Հայաստանը արտաքին աշխարհի հետ կապող կարևոր օղակներից էր, երկաթգծի ապահով աշխատանքի ապահովման հանգուցային օղակներից, որով Խորհրդային Հայաստան էին ներմուծվում անհրաժեշտ ապրանքներ, վառելիք և այլն: Հենց այս տեսանկյունից վրացական հնարավոր վնասարար գործունեությունից ապահովագրվելու և կամրջի անվտանգությունը ապահովելու համար **(կամրջի տակ տեղադրված էր 10 կիլոգրամանոց 24 բուլբ)** ստեղծվեց հատուկ խումբ, որի կողմից իրականացվող պատասխանատու գործողությունների ղեկավարությունը դրվեց **Արտաշես Ստեփանյանի**

⁸⁹ Տե՛ս **Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում**. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 94, 98-99:

վրա: Ինչպես վկայում է **Հովսեփ Լազյանը**, խմբին հաջողվեց ներթափանցել Շահալիի կամուրջը պահպանող թշնամու դիրքերի մեջ և փայլուն իրականացնել իր վրա դրված առաջադրանքը՝ կտրել ականների լարերը, ձեռքակալել թշնամու սակրավորներին և զինաթափել Շահալիի կամրջի շրջանի 400 հոգուց բաղկացած կայագործը⁹⁰, ինչից էլ կախված էր Թիֆլիս-Կարս-Երևան-Ջուլֆա երկաթուղային ռազմավարական նշանակության ճանապարհագծով անխափան կապի ապահովումը և ապրանքափոխադրումների անխափան իրականացումը:

Ոչ բոլոր վրաց քաղաքական-կուսակցական գործիչները և քաղաքագետները այդ փաստը ցնծությամբ ընդունեցին, սակայն օգտագործեցին հարմար պահը, ակնկալելով, որ ժամանակն ու ինքը՝ կյանքն, իրենց անառարկելի ուղղումները և անհրաժեշտ ու օգտաշատ սրբագրումները կմտցնեն ռազմաքաղաքական գործընթացներում և հնարավոր կլինի Լոռու հարցը հոգուտ Վրաստանի լուծել: Այս տեսանկյունից թեկուզև **Ն. Ն. Ժորդանիան**⁹¹ և ուրիշները ձեռնածություն էին անում, թե օտար բնակչությամբ տարածքների միացումը իրենց հանրապետության քաղաքական սխալն էր, բայց միաժամանակ ավելացնում էին, թե այդպես վարվեցին, որովհետև իրենց սահմանների պաշտպանությունը հարկադրեց գնալ այդ քայլին, չնայած երբեք էլ վրացական կողմը չի հրաժարվել հայկական Լոռու նկատմամբ հավակնություններից: Այսինքն, «*դեմագոգիան*» այդ պահին անհրաժեշտություն էր սեփական ռազմավարական ծրագրերի իրագործման և «*վեհապետական-ռամիշ-վիլիսական*» Վրաստանի շահերից բխող սահմանային-տարածքային վիճարկելի համարվող հիմնախնդիրների լուծման համար հոգուտ մենշնիկյան հանրապետության, և որոնց արժանի իրավաժառանգորդները 1921 թ. փոթորկալից իրադարձություններից և Վրաստանի բռնի խորհրդայնացումից հետո հանդիսացան վրաց բոլշևիկները, և որոնք էլ շարունակեցին իրենց նախորդների քաղաքականությունը հայկական Լոռու և այլ հարցերում, որոնք նույնքան անզիջում և համառ գտնվեցին, որքան և՛ **Ն. Վ. Ռամիշվիլին**, և՛ **Ն. Ն. Ժորդանիան** և նրանց համախոհները: Սահմանատարածքային վեճը երկու հանրապետությունների

⁹⁰ Տե՛ս **նույն տեղում**, էջ 93:

⁹¹ **Ժորդանիա Նոյ Նիկոլայի** [9(21) մարտի, 1869 թ. – 11 հունվարի, 1953 թ.] - վրաց պետաքաղաքական անվանի գործիչ, Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետության կառավարության 2-րդ նախագահ:

մշտական ուղեկիցն էր և ռազմաքաղաքական լարվածության կարևոր գործոններից, վերջնականապես անլուծելի մնալով առ այսօր:

ԺՈՐՊԱՆԻԱՆ ԼՈՅ ՆԻԿՈԼԱՅԷ

Այդ ընթացքում Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունը ձեռնարկեց մի շարք կանխարգելիչ միջոցառումներ, որպեսզի կանխի Լոռվա գյուղացիության նախապատրաստվող ապստամբությունը: Վրացական իշխանությունների կողմից բռնություններ կիրառվեցին Լոռվա գյուղացիության, հայկական գյուղերի նկատմամբ: «Մենք ունեինք տեղեկություններ,- գրում է **Ն. Ժորպանիան,-** որ հարձակումը սկսվելու է Բորչալուի կողմից և Մոսկվան կներկայացնի այն Եվրոպային որպես ապստամբություն Վրաստանի ներսում: Միջոցներ ձեռնարկեցինք Բորչալուի շրջանը ամրացնելու համար: Միաժամանակ այնտեղ ուղարկեցինք հայկական սոցիալ-դեմոկրատներին, վրաց քաղաքացիների քարոզչության համար: Նրանց կողմից հաղորդված տեղեկությունները սփռվել են չէին: Միտինգների ժամանակ հայկական ընդդիմադիր ազգայնականները ելույթ չունեցան, ոչ մի պահանջ չներկայացրին, կարծես թե այդ ամեն ինչից գոհ էին: Այդ արտաքուստ հանգստությունը մեզ կասկածելի թվաց: **Պարզ էր, որ ինչ-որ բան ծածուկ նախապատրաստվել է: Անշուշտ, մեր հանրապետությանը օտարածին բնակչությանը շրջան-**

ների միացումը մեր սիսլան էր, սակայն դա էին պահանջում մեր ստրատեգները սահմանների պաշտպանության նպատակով»⁹²:

Արդյունքում, նոր իրողությունները Անդրկովկասում մենշևիկյան Վրաստանին կանգնեցրին աշխարհաքաղաքական նոր բարդույթների առաջ, քանզի բոլշևիկների առաջխաղացման համար այլևս լուրջ խոչընդոտներ Անդրկովկասում չկային, Թուրքիայի հետ էլ կար որոշակի պայմանավորվածություն, ուրեմն Վրաստանը և ոչ մի քաղաքական ուժ չէր կարող արգելք լինել բոլշևիկների կողմից մշակված նախագծերի իրագործման ճանապարհին: Բնականաբար խնամքով նախապատրաստված, այսպես կոչված, «Լոռու գյուղացիության ապստամբությունը» փետրվարի 11-12-ին սրընթաց հաղթանակեց և գրեթե ողջ Բորչալուի գավառն ազատագրվեց վրացական զորքերից: Այս կապակցությամբ **Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն** 1921 թ. մարտի 9-ին Թիֆլիսում ունեցած ելույթում ուղղակի փաստում է հետևյալը. «Լոռվա գյուղացիներն ապստամբություն բարձրացրին մենշևիկյան օկուպացիոն զորքերի դեմ: Ավելի քան 3 հազար վրացի զինվորներ համարյա առանց որևէ դիմադրության զենքը գցեցին և հանձնվեցին ապստամբներին: Երեք-չորս օրվա ընթացքում ոչ միայն Չեգոք գոտին, այլև համարյա ամբողջ Բորչալուի գավառն ազատվեց 7 հազարանոց մենշևիկյան զորքերից:... Պարզ է, իհարկե, որ մոտ կանգնած Կարմիր Բանակը չէր կարող սառնարյուն կերպով նայել, թե ինչպես են մենշևիկները գնդակահարում սովետական իշխանության համար ապստամբություն բարձրացրած գյուղացիներին»⁹³: Լոռվա ապստամբությունը խնամքով կազմակերպված էր և այն ունեցավ հաղթական ավարտ, «ապստամբները գերի վերցրին մոտ 3000 հոգու և շատ սպաների: Գրավվեցին 40 գնդացի և երկու սարքին լեռնային հրանոթ: Որպես ռազմավար գրավվեցին նաև 3 շոգեքարշ, մի քանի ցիստեռն մագուլ ու նավթ, ինչպես նաև շարժական կազմ»⁹⁴: Ընդ որում հարկ է նշել,

⁹² Տե՛ս <http://www.conflicts.rem33.com/images/Georgia/Armeno-Georgian War18 R.html>: // Տե.: **Жордания Н.**, Мое прошлое. Воспоминания. Париж, 1953, стр. 112, 121. (На груз. яз.): Տե. также **Жордания Н. Н.**, Моя жизнь / перевод с грузинского Инны Жордания, Станфорд, 1968: Տե.: в книге **Ментешавили А. М.**, Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Грузии. 1917-1921, Тбилиси, Изд-во «Ганатлеба», 1987, стр. 184:

⁹³ **Օրջոնիկիձե Գ. Կ.**, Ընտիր հոդվածներ և ճառեր, էջ 44-45:

⁹⁴ **Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում**. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու էջ 100:

որ ապստամբների կողմից ձերբակալվեց Չեզոք գոտու կոմիսարը՝ գեներալ-նահանգապետ **Գլոնտին**⁹⁵։

Պատմաքաղաքական այս կարևոր իրադարձությունները տարբեր բևեռներում գտնվող պատմաբանների կողմից իրարամերժ գնահատումների և արժևորումների են արժանացել։ Վրաց պատմաբանների մի մասը շարունակում է մնալ այն կարծիքին, որ 1921 թ. փետրվարի 12-ին Լոռիում ոչ մի ներքին ապստամբություն էլ տեղի չի ունեցել, այլ ընդամենը եղել է **«10 հազար վերազգեստավորված ռուս զինվոր-կարմիր-բանակայինների»** ներխուժում Կրաստանի Հանրապետության տարածք⁹⁶, չնայած հարկ է ավելացնել, որ մի շարք խորհրդային պատմաբաններ հենց իրենք չեն ժխտում այն դիտարժան հանգամանքը, որ **«զինված ապստամբությունը Լոռիում և Վրաստանում կազմել են մեկ ամբողջություն»**։ Կարևոր չէ, թե ինչ մեթոդներով և եղանակներով է իրականացվում քաղաքականությունը, այդ թվում զինված միջամտությունը այլ երկրների գործերին, կարևոր են արդյունքները։

Ակնհայտ էր, որ ապստամբությունը խնամքով նախապատրաստված էր, և այն սկսվեց փետրվարի 11-ի լույս 12-ի գիշերը և արագորեն ընդգրկեց Լոռու ողջ շրջանը։ Ապստամբները արագորեն գրավեցին Լոռու հայտնի գյուղերը՝ Զիբուխլուն, Ուզունլարը (Օձունը), Դսեղը և այլն, զինաթափելով այնտեղ գտնվող վրացական զորամասերը, որին հաջորդեց ռազմավարական առումով շատ կարևոր, արտաքին աշխարհի հետ սերտորեն կապող Շահալի-Ջամանլուի կամրջի հաջող գրավումը, որի պայթեցումը կանխելու գործում մեծ էր **Արաշես Ստեփանյանի** դերակատարումը, որը հայթայթեց անհրաժեշտ հետախուզական տեղեկատվություն, ինչն էլ ապահովեց խնդրի իրագործումը, ինչպես նաև Շահալի կայարանի և համանուն գյուղի 400 հոգուց բաղկացած վրացական կայազորի զինաթափումը։ Արագ իրագործվեց նաև Զիբուխլուի վրացական կայազորի զինաթափումը։ Ընդհանուր առմամբ Լոռվա Չեզոք գոտում ռազմական գործողությունները հաջող ընթացան, առաջադրված ռազմավարական խնդիրները լուծվեցին, բացառությամբ Վո-

⁹⁵ Տե՛ս **Կարապետյան Ս. Խ.**, Ձինված ապստամբությունը Լոռում 1921 թվականին, էջ 95։

⁹⁶ Տե՛ս <http://fr.wikipedia.dela Géorgie>. <http://olegpanfilov2.com/1709380.html>: *un é* *iberiana*. wordpress.com/armenia-georgia/marxulia-interviu/ *un é* *u* <http://news.day.az/politics/263452.html>.

րոնցովկայի և Պրիվոլնոյի շրջաններում վրացական զորքերի մասնակի հաջողություններից և տեղական բնակչության նկատմամբ կիրառված բռնություններից, որոնք սակայն արագ վերացվեցին 11-րդ Կարմիր բանակի զորամասերի կողմից, և առանձնապես լուրջ խոչընդոտներ չհարուցեցին Լոռվա Չեզոք գոտին մենշևիկյան Վրաստանի զորքերի անհարկի ներկայությունից ազատագրելու գործում: **Հ. Լազյանի** 1921 թ. դեկտեմբերի 3-ի գեկուցագրում՝ ուղղված ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի կովկասյան բյուրոյին, անդրադառնալով Լոռու Չեզոք գոտում ապստամբության կազմակերպման տարեգրությանը, նշում է, որ իրենց **«գործակալներից մի քանիսը ծառայության էին մտել երկաթուղում և հետախուզության նպատակով շրջագայում էին ամբողջ Վրաստանում»**⁹⁷:

Վրաստանի Արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոնակատար **Կ. Սաբախտարաշվիլին** 1921 թ. փետրվարի 12-ին արձանագրում է իր տեսանկյունից **«դիտարժան հետևյալ «փաստը»**. «Հայաստանը Խորհրդային իշխանության հռչակումից անմիջապես հետո պահանջեց մեր զորքերի դուրսբերումը Բորչալուի գավառից: Մենք ուղղակի չմերժեցինք և առաջարկեցինք բանակցություններ սկսել այդ հարցի կապակցությամբ: Հայկական կառավարությունը համաձայնվեց և մենք սպասում էինք նրա ներկայացուցիչներին ակնկալվող վրաց-հայկական կոնֆերանսին: Մենք ակնկալում էինք խաղաղ ճանապարհով վճռել Բորչալուի գավառի մասին հարցը: Կարելի է ենթադրել, որ հայերը ցանկանում էին կազմակերպել լայն ապստամբություն գավառում, որպեսզի ստիպեն մեզ այն թողնել և դրանով իսկ մեզ կանգնեցնել փաստի առաջ: Առավել ևս, որ հին հայկական կառավարության հետ պայմանագրի համաձայն Բորչալուի գավառում մեր զորքերի մնալու ժամկետը սպառվում է վաղը, փետրվարի 13-ին»⁹⁸: Նա նաև մեղադրում էր հարձակման մեջ հայկական կամ խորհրդային զորքերին, որոնք խախտել էին Վրաստանի մենշևիկյան հանրապետության և բոլշևիկյան Ռուսաստանի միջև կնքված 1920 թ. մայիսի 7-ի պայմանագրի տառն ու ոգին. «Փետրվարի 11-ին, զիշերը, Հայաստանում գտնվող զորամասերը Բորչալուի գավառում Շահալի գյուղի մոտ հանկարծակի հարձակվեցին մեր սահմանապահ զորամասերի վրա: Դրա հետ մեկտեղ մեր դեմ ապստամբություն տեղի

⁹⁷ Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 94:

⁹⁸ Տե՛ս <http://fr.wikipedia....de la Géorgie>. <http://olegpanfilov2...om/1709380.html>.

ունեցավ նշված գավառի հայկական և ռուսական գյուղերում»։ **Կ. Սա-
բախտարաշվիլին** 1921 թ. փետրվարի 12-ին Վրաստանում Խորհրդային
Հայաստանի ներկայացուցիչ **Դանուշ Շահվերդյանին**⁹⁹ ուղղված գրու-
թյան մեջ Խորհրդային Հայաստանին կոպտորեն մեղադրում էր Վրաս-
տանի դեմ նախապատրաստվող պատերազմում, որը վերջինս փետր-
վարի 14-ի պատասխան գրությունում ժխտում է, որոնք շուտով փոխա-
րինվում են Վրաստանի կառավարության բազմաբնույթ բողոքագրերով
ընդդեմ Խորհրդային Հայաստանի, քանզի վրացական կողմի համար
ակնհայտ է դառնում, թե տարածաշրջանային ռազմաքաղաքական իրո-
դություններում ով է գլխավոր դերակատարը։ Այս առումով էլ պատա-
հական չէ, որ արդեն 1921 թ. փետրվարի 18-19-ին, երբ խորհրդային
իշխանությունը ժամանակավորապես զիջել էր իր դիրքերը դաշնակցա-
կան կառավարությանը, **Նոյ Ժորդանիան** Խորհրդային Ռուսաստանի
Արտաքին Գործերի ժողկոմ **Գ. Չիչերինին** ուղղված հեռագրում ուղղա-
կի պահանջում էր ռուսական զորքերը դուրս բերել Վրաստանի Հան-
րապետության տարածքից և վիճելի հարցերը լուծել բանակցություն-
ների միջոցով¹⁰⁰, ուղղակի ակնարկելով նաև հենց 1920 թ. մայիսի 7-ի
ռուս-վրացական համաձայնագրի խախտման մասին, որով երաշխա-
վորվել էր Վրաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջակա-
նությունը, որի մեջ էլ իբր մտնում էր նաև Լոռի-Ախալքալաքը¹⁰¹։ Ակն-
հայտ էր, որ մենշևիկյան Վրաստանը անտեսում էր աշխարհաքաղա-
քական իրողությունները, համառորեն ձգտելով իր տիրապետության
տակ պահել վիճելի տարածքները, չցանկանալով իրապես ըմբռնել, որ
ռուսական զորքերը, և մասնավորապես **Մ. Գ. Վելիկանովի** բոլշևիկյան

⁹⁹ 1920 թ. դեկտեմբերի 27-ից սկսում է գործել Վրաստանի մենշևիկյան հանրապե-
տության կառավարությանը կից Խորհրդային Հայաստանի լիազոր-ներկայացուցչու-
թյունը։ Խորհրդային Հայաստանի կառավարության կողմից լիազոր-ներկայացուցիչ է
նշանակվում **Դանուշ Շահվերդյանը**։ Երբ Վրաստանում սկսվում են խորհրդային կարգե-
րի հաստատման գործընթացները, մենշևիկյան կառավարությունը ձեռքազրկում է
Խորհրդային Հայաստանի լիազոր-ներկայացուցիչ **Դ. Շահվերդյանին**։ Արդյունքում, ՀԽՍՀ
ներկայացուցչությունը Վրաստանում փակվում է։ Դրան ի պատասխան Հայաստանի
Հեղկոմի կարգադրությամբ ռետորսիայի կարգով տնային կալանքի ենթարկվեց Վրաս-
տանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը Խորհրդային Հայաստանում. – **տե՛ս Նալյան
Ս.**, Հայաստանի միջազգային-իրավական դրությունը. 1920-1922, էջ 379-380։

¹⁰⁰ Տե՛ս **ՀԱՍ.**, Գ.Պ - 37, ց. 1, գ. 28, թ. 1։

¹⁰¹ Տե՛ս **Борьба за победу Советской власти в Грузии**. Документы и материалы (1917 -
1921), Тбилиси, Гос. Изд-во «Сабчота Сакартвело», 1958, стр. 563-568, 659, 640-644, 661-662։

գործամասերը Լոռվա շրջան են տեղափոխվել ոչ թե Հայաստանի Հեղկոմի կարգադրությամբ, այլ բոլշևիկյան կենտրոնի ուղղակի հանձնարարականով, որում գլխավոր դերակատարները **Գ. Օրջոնիկիձեն և Բ. Ստալինն** էին, որոնք ուղղակի հրահանգ էին ստացել իրագործել այն, ինչ բխում էր բոլշևիկյան Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական շահերից:

Բայց փոխարեն կատարելու համաձայնագրից բխող պայմանները, պայմանագրային պարտավորությունները և շրջանը Հայաստանին հանձնելու, վրացական կառավարությունը ապստամբությունը ճնշելու համար վիճարկելի համարվող շրջան նետեց զորքեր, որի տարածքը պատմականորեն պատկանում էր Հայաստանին: Դա նման էր այն բանին, որ 1918-1919 թթ. Վրաստանի և Հայաստանի միջև առաջացավ բախումնալից իրավիճակ լրացուցիչ զորքեր մտցվեցին Լոռվա շրջանում պատժիչ գործողություններ իրականացնելու և դրանով իսկ, մենշևիկյան Վրաստանը տվեց անհրաժեշտ առիթը առճակատման և ռազմական գործողությունների սկսման համար: Սակայն դրանով չբավարարվելով, մենշևիկյան Վրաստանը այդ նույն ժամանակ հապշտապ գործամասեր մտցրեց Կարսի մարզի հյուսիսային շրջան՝ Արդահանի գավառ, որի գրավման մասին հայ-վրացական 1920 թ. նոյեմբերի 13-ի համաձայնագրում ոչ մի պայմանավորվածություն չկար:

Գ. Գ. Օրջոնիկիձեն փետրվարի 14-ին «Грузкавроста»-ի թղթակցի հետ այդ կապակցությամբ նշել է. «Նոյ ժողովանիայի կառավարությունը, չնայած ընկ. Զիչերինի առաջարկին Հայաստանի հետ Չեզոք գոտու մասին սահմանափեճը լուծել Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից միջնորդությամբ, որոշեց ապստամբների հետ վերջացնել հրով և սրով»¹⁰²: ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի քաղբյուրոն արդեն 1921 թ. փետրվարի 14-15-ին XI Կարմիր բանակի ռազմհեղխորհրդին հրահանգում է անցնել անմիջական գործողությունների վրաստանյան իրադարձություններին գործնական մասնակցություն ցուցաբերելու և ապստամբներին աջակցելու ուղղությամբ¹⁰³: **Վ. Բ. Լենինը** 1921 թ. փետրվարի 15-ին XI Կարմիր բանակի Ռազմահեղկոմիտեին ուղղված հեռագրում նշեց, որ «Կենտկոմը XI Կարմիր բանակի Ռազմահեղկոմիտեի գործողությունները դիտարկում է որպես Չեզոք գոտու տեղական ապստամբների պաշտպանու-

¹⁰² Տե՛ս <http://fr.wikipedia...de la Géorgie>. <http://olegpanfilov2...om/1709380.html>.

¹⁰³ Տե՛ս **Таирян И.**, XI Красная Армия в борьбе за установление и упрочение Советской власти в Армении, Ереван, 1971, стр. 186 -187:

թյուն նրանց սպիտակգլարդիականների կողմից սպառնացող բնա-
 ջնջումից: Հաշվի նստեք ձեր գործողության այդ քաղաքական բնույթի
 հետ բոլոր հրապարակային ելույթներում: Բնականաբար, մենք XI
 Կարմիր բանակի Ռազմահեղկոմիտեից սպասում ենք վճռական և
 արագ գործողություններ, կանգ չառնելով Թիֆլիսի գրավման առաջ,
 եթե դա ռազմական նկատառումներով անհրաժեշտ է Չեզոք գոտու
 իրական պաշտպանության համար նոր հարձակումից»¹⁰⁴: Մեկ այլ տեղ,
 արդեն **Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն** 1921 թ. փետրվարի 16-ին հայտնում է.
 «Վրաց մենշևիկները, կենտրոնացնելով մեծ ուժեր, շարժվեցին ապս-
 տամբների դեմ: XI բանակը ստիպված էր ապստամբների փրկության
 համար անցնել հարձակման»: Այսինքն, ստացվում է, որ սկզբնապես
 Կարմիր բանակը հարված հասցրեց անօրինական ձևով հայկական
 տարածք կամ Չեզոք գոտի ներխուժած վրացական զորքերին: Եվ միայն
 դրանից հետո, **Գ. Մախարաձեն** Ռազմահեղկոմի հետ միասին ուշացած
 դիմեցին ո՛չ պետքական և ո՛չ տեղին կոչով: Փետրվարի 16-ին Շուլավե-
 րում ստեղծվեց Վրաստանի հեղկոմը հետևյալ կազմով՝ **Ֆ. Մախարա-
 ձեն, Մ. Օրախելաշվիլի, Ա. Գեգեչկորի, Շ. Էլիավա, Ա. Նազարեթյան** և
 ուրիշներ: Բնականաբար, այս ամենին հաջորդեցին Լոռու Չեզոք գոտու
 իրադարձությունները և խնամքով պլանավորված Վրաստանի խորհր-
 դայանցման սցենարի իրագործումը: Իրենց որոշակի դերակատարումը
 վրաստանյան իրադարձություններում, ապստամբության կազմակերպ-
 ման և խորհրդային կարգերի հաստատման մեջ ունեցան ոչ միայն
 գլխավոր դերակատարի դերում հանդես եկող կրեմլյան բոլշևիկյան
 լիդերները, այլև նրանց տեղական կամակատարները¹⁰⁵, չնայած Հայաս-
 տանի շահերի տեսանկյունից մենք այստեղ կարևորում ենք հայ բոլ-
 շևիկների մի մասի գործելակերպը Լոռվա խնդրի հանգուցալուծման
 ռազմավարության տեսանկյունից:

Լոռու գավառի Չեզոք գոտում հայ գյուղացիության ապստամբու-
 թյունը սրընթաց էր, այն տևեց երեք օր, և ավարտվեց փետրվարի 15-ին:
 Աշխարհաքաղաքական բարենպաստ զարգացումների հետևանքով և
 արդյունքում, Լոռին ազատագրվեց մենշևիկյան Վրաստանի տիրապե-
 տությունից և վերամիավորվեց Խորհրդային Հայաստանի հետ: Վրա-

¹⁰⁴ **Լենին Վ. Ի.**, ԵԼԺ, հ. 52, էջ 81:

¹⁰⁵ Տե՛ս **Борьба за победу Советской власти в Грузии. Документы и материалы** (1917 - 1921). стр. 659, 661-666:

ցական շուրջ 7 հազարանոց զորքի դատապարտվածությունն ակնհայտ էր, քանզի խորհրդային իշխանության հաստատման գործընթացն Անդրկովկասում կանխորոշված էր և այն փոխարինելու եկավ գերմանական, անգլո-ամերիկյան գաղութային ազդեցության անդրկովկասյան ոլորտներ որոնողներին: Այս կապակցությամբ **Հ. Լազյանը** գալիս է տրամաբանական կարևոր եզրահանգման. «**եթե ոչ բուն ապստամբությունը, ապա այդ շարժման ազդեցությունը, անտարակույս, դուրս եկավ գոտու սահմաններից, մի բան, որ հեշտացրեց Վրաստանի խորհրդայնացման և Անդրկովկասում խորհրդային իշխանության հետագա ամրապնդման գործը**»¹⁰⁶:

Լոռու Չեզոք գոտում ծավալված իրադարձությունները մշտապես գտնվել են ՌԽՖՍՀ ղեկավար մարմինների ուշադրության կենտրոնում, քանզի այն հարմար առիթ և գործնական քաղաքական լավ հնարավորություն դարձավ Մոսկվայի համար՝ իր համար ռազմավարական տեսանկյունից կարևոր Վրաստանի խորհրդայնացման խնդիրը լուծելու, և ամրապնդվելու անդրկովկասյան տարածաշրջանում: 11-րդ Կարմիր բանակի Ռազմահեղափոխական խորհրդին ուղարկված 1921 թ. փետրվարի 14-ի հեռագրում **Վ. Բ. Լենինը** ընդգծել էր Լոռու Չեզոք գոտու ապստամբներին պաշտպանելու անհրաժեշտությունը, և բացատրել բոլոր գործողությունների քաղաքական բնույթը, եզրահանգելով, որ Ռազմահեղափոխական կոմիտեն պետք է դիմի եռանդուն և արագ գործողությունների, և եթե անհրաժեշտ լինի՝ գրավել Թիֆլիսը, եթե դա ռազմական տեսանկյունից պետք լինի Չեզոք գոտին հարձակումներից պաշտպանելու համար: **Վ. Բ. Լենինը** պահանջում էր լրջությամբ ունկնդրել իրենց զգուշացումներին. «Կենտկոմը հակված է թույլ տալու 11-րդ բանակին ակտիվորեն աջակցելու Վրաստանում տեղի ունեցող ապստամբությանը և Թիֆլիսի գրավմանը միջազգային նորմաները պահպանելու դեպքում և այն պայմաններում 11-րդ ռազմահեղափոխական անդամները լրջորեն քննարկելուց հետո երաշխավորում են հաջողության համար»¹⁰⁷: **Վ. Բ. Լենինը** ակնդետ հետևում էր անդրկովկասյան իրադարձություններին, և XI Կարմիր բանակի Ռազմահեղափոխական կոմիտեն ուղղված 1921 թ. փետրվարի 15-ին հեռագրում ընդգծում էր.

¹⁰⁶ **Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում**, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 103:

¹⁰⁷ **Լենին Վ. Բ.**, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 52, էջ 80:

«Կենսոկումը 11-րդի ռազմահեղխորհրդի օպերացիաները դիտարկում է որպես Չեզոք գոտու ապստամբների տեղական պաշտպանություն սպիտակգվարդիականների կողմից նրանց սպառնացող բնաջնջումից: Հաշվի առեք ձեր օպերացիայի այդ քաղաքական բնույթի հետ ձեր բոլոր հրապարակային ելույթներում: Իհարկե, 11-րդի ռազմահեղխորհրդից մենք սպասում ենք եռանդուն ու արագ գործողություններ, որոնք կանգ չեն առնում Թիֆլիսը գրավելու առաջ, եթե դա ռազմական նկատառումներով անհրաժեշտ է Չեզոք գոտին նոր հարձակումից իսկապես պաշտպանելու համար»¹⁰⁸: Այդ կապակցությամբ անդրադառնալով ստեղծված իրավիճակին, **Ի. Ստալինը Գ. Կ. Օրջոնիկիձեին** ուղղված 1921 թ. փետրվարի 16-ի հեռագրում, ընդգծում է. «Ցանկալի է, որպեսզի ռուս հրամանատարները, դիվիզիայի պետերը, բրիգադների հրամանատարները թույլ չտային մեկնաբանություններ արշավանքի մասին Վրաստանի դեմ և Ռուսաստանյան սովետական սոցիալիստական ֆեդերատիվ հանրապետության կողմից ռազմական գործողությունների բացման մասին, ճշգրիտ և պարզ ասելին տեղական զորամասերի կողմից ապստամբների պաշտպանության մասին»:

Դեռ փետրվարի 13-ին **Գ. Չիչերինը** Վարշավայում Վրաստանի հանրապետության բանագնացի՝ իշխան **Էրիստովի** միջոցով (*ինչպես բացատրում է Գ. Չիչերինը իր նոտայում*) պարզաբանումներ տալով ռազմաքաղաքական զարգացումների մասին, նշում էր, որ իրենք հարկադրված էին այդպես գործել Մոսկվայի և Թիֆլիսի միջև հեռագրագծի ընդհատումների և Թիֆլիսի ռադիոկայանի կանչին պատասխանելուց մերժման պատճառով, և ստեղծված իրավիճակում նոտայով դիմում են Վրաստանի կառավարությանը: Ընդ որում **Գ. Չիչերինը ի դեմս** խորհրդային իշխանությունների վերջինիս մեղադրում էր դեռ 1920 թ. նոյեմբերին վրացական զորքերի կողմից գրավված Չեզոք գոտու բնակչության նկատմամբ բռնությունների կիրառման մեջ, որը և առաջ բերեց ապստամբություն վրացական օկուպացիոն զորքերի դեմ: Բացի այդ, **Գ. Չիչերինը** հնարավոր էր համարում կոնֆլիկտի խաղաղ կարգավորումը շահագրգիռ կողմերի մասնակցությամբ: Այդ նպատակով ՌԽՖՍՀ կառավարությունը պատրաստակամություն էր հայտնում Թիֆլիս ուղար-

¹⁰⁸ Լենին Վ. Ի., ԵԼԺ, հ. 52, էջ 81:

կել **Ա. Ենուկիձեին**, օժտելով արտակարգ լիագորություններով բանակ-
ցությունների միջոցով կոնֆլիկտը կարգավորելու համար:

Միևնույն ժամանակ Չեզք գոտու «ապստամբներին պաշտպանե-
լու» թեզը օգտագործվեց և Եվրոպային «լուսավորելու», մասնավորա-
պես Վիեննայում հրավիրված Միջազգային սոցիալիստական կոնգ-
րեսի մասնակիցներին տեղեկացնելու համար: Հայկական վարկածի
մասին անդրադառնում է նաև **Կ. Կաուցկին** Վրաստանի մասին «Վրաս-
տան. Սոցիալ-դեմոկրատական գյուղացիական հանրապետություն:
Տպավորություններ և դիտարկումներ» [1921 թ.] գրքում: Վրաստանը
սակայն մերժեց ՌԽՖՍՀ միջնորդական առաքելությունը, հույսը դնելով
արտերկրից հնարավոր համարվող միջամտությունների վրա, բայց
ապարդյուն, քանզի տարածաշրջանային ուժերի ընդհանուր հաշվե-
կշիռն արդեն որոշվել և հաստատվել էր, որում Վրաստանին իր դերն էր
հատկացվել, և այս առումով **Կ. Կաուցկին** ևս իր Թիֆլիս կատարած իր
այցելության վերջում եզրահանգել էր, որ Վրաստանն անխուսափելիոր-
քեն գլորվում է դեպի բոլշևիզմ, այսինքն՝ խորհրդային կարգերի հաս-
տատում, և ստեղծված իրավիճակում ո՛չ **Կ. Կաուցկին**, ո՛չ էլ նրա հետ
ժամանած II Ինտերնացիոնալի մյուս առաջնորդները՝ **Է. Վանդերվել-
դեն**, **Ռ. Մակդոնալդը**, **Պ. Ռենոդելը** և մյուսները այլևս ոչ մի կերպ չէին
կարող փրկել Վրաստանի մենշևիկյան հանրապետությանն անխուսա-
փելի դարձած խորհրդայնացումից, ինչն ընդամենը ստեղծված աշխար-
հաքաղաքական իրավիճակի և նոր կարգերի արտացոլանքն էր հան-
դիսանում, չնայած **Ն. Տորդանիսն** էլ իր հերթին փաստում էր, որ
իրենք ունեին տեղեկություններ, որ բոլշևիկյան հարձակումը սկսվելու
է Բորչալուից և Մոսկվան այն Եվրոպային ներկայացնելու է որպես
բուն Վրաստանի ներսում բռնկված «**ապստամբություն**», միաժամանակ
շատ կարևոր խոստովանանքի հանգեցնելով, որ **իրենց հանրապետությա-
նը օտարածին բնակչությամբ շրջանների միացումը եղել է իրենց սխալը,
ասելով, թե այդ են պահանջել իրենց «ստրատեգները»՝ սահմանների
պաշտպանության համար**¹⁰⁹: Բայց բավական էր Թիֆլիսը գրավվեր
խորհրդային զորքերի կողմից, որ քաղաքական միջավայրի նկարագիրն

¹⁰⁹ Տե՛ս **Ментешавили А. М.**, Октябрьская революция и национально-освободитель-
ное движение в Грузии. 1917-1921, стр. 181-182, **Жордания Н.**, Моя жизнь, стр. 110-112:
«**Эртоба**», N 230, 10 октября, 1920 г.

այլ բովանդակությամբ լցվեց: Ըստ **Կ. Կառուկյու**¹¹⁰, այլևս ռուսաստանյան բոլշևիկյան կառավարության նոտաներում և հեռագրերում քիչ էին հիշատակվում և օգտագործվում հայ գյուղացիների ապստամբական տրամադրությունների ու միջնորդական առաքելությունների մասին: Քաղաքական թատրոնի հերթական ներկայացումը վարպետորեն կատարվել էր և արդյունքում՝ վրաց կոմունիստները վստահաբար մտնում են Թիֆլիս և տապալում մենշևիկներին: Վրացական միջադեպի անդրադարձները շարունակվում են: **Վ. Բ. Լենինը** 1921 թ. փետրվարի 28-ին ելույթ ունենալով Մոսխորիդի նիստում, մասնավորապես նշել էր. «Հայաստանի և Վրաստանի ընդհարումը չէր կարող չհուզել մեզ, և այդ դեպքերն այն բանին հասցրին, որ հայ-վրացական պատերազմը փոխվեց ապստամբության, որին մասնակցում էր ռուս զորքերի մի որոշ մասը: Եվ վերջացավ նրանով, որ հայ բուրժուազիայի մտադրությունը մեր դեմ, գոնե մինչև այժմ, նրանց դեմ դարձավ և այնպես դարձավ, որ Թիֆլիսում, ըստ վերջին տեղեկությունների,...Սովետական իշխանություն հաստատվեց: Մենք գիտենք, որ ապստամբությունը Հայաստանում սկսվեց հենց այն Չեզոք գոտում, որն ընկած է Վրաստանի և Հայաստանի միջև, և որը Վրաստանը գրավել էր Անտանտի իմպերիալիստների թույլտվությամբ: Մենշևիկները, իսկ մասնավորապես վրացական մենշևիկները, երբ նրանք դատում են արևմտյան երկրներից մեկուսացած լինելու վնասի մասին, սովորել են այդ հասկանալ վստահության իմաստով դեպի Անտանտի իմպերիալիստները, որովհետև նրանք բոլորից ուժեղ են: Վրացական մենշևիկների ձեռքին էր գտնվում հայ գյուղացիությանը միակ երկաթուղով պարենավորելու բանալին:

Ոչ ոք համբերություն չի ունենա կարդալ այն հեռագրերը, հայտարարություններն ու բողոքները, որոնք մենք այդ առթիվ փոխանակել ենք Վրաստանի հետ: Եթե մենք հաշտության պայմանագիր ունենայինք Վրաստանի հետ, պետք էր, ինչքան հնարավոր է, երկարացնեինք այն: Բայց երևակայեցեք, որ հայ գյուղացիությունը պայմանագրի վրա այդպես չէր նայում, և բանը վերջացավ նրանով, որ փետրվարի սկզբին սարսափելի ապստամբություն պոռթկաց, որը զարմանալի արագությամբ

¹¹⁰ Տե՛ս https://ru.wikipedia.org/wiki/Кайтский,_Карл:

յամբ տարածվեց և ընդգրկեց ո՛չ միայն հայ բնակչությանը, այլև՝ վրացական բնակչությանը»¹¹¹:

Վրացական գորբերը Լոռվա համար պատերազմում պարտություն են կրում, և Խրամ գետի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում կրած պարտությունից հետո, խուճապահար թողնելով հրետանին, հապճեպ փախչում են Թիֆլիս, տալով շուրջ երեք հազար հոգի գերի, այսպես կոչված «*Արևելյան ճակատի*» 15 գումարտակները հալվեցին և նրանցից ոչինչ չմնաց: Պարտությունը ակնհայտ էր, ինչի մասին **Է. Անդերսենը, Գ. Էզզեն** չեն ցանկանում հիշատակել իրենց սովետա-վրացական պատերազմի մասին ունեցած անդրադարձում՝ որոշակի շահերից ելնելով¹¹²: Լոռու դեպքերի հետ կապված կան **Հ. Լազյանի հուշերը**: Այդ առիթով նա փաստում է. «Ապստամբության շրջանում գտնվում էր ավելի քան 7000 մարդ կանոնավոր մենշևիկյան բանակ, զինված տարբեր տեսակի զենքով: Իսկ ապստամբների ուժերը չէին գերազանցում բավականին պրիմիտիվ զինված 10000 գյուղացիներից ավելի: Փետրվարի 11-ի գիշերը սկսվեց ապստամբությունը: Այդ նույն օրը գրավվեց կամուրջը, մենշևիկյան բանակը զինաթափվեց մինչև վերջին զինվորը: 2-3 օրվա ընթացքում ապստամբները գրավեցին զոնայի ողջ շրջակայքը և հասան մինչև Շուլավեր: Ապստամբական ալիքը, անկասելի գրոհով Լոռուց անցել է Վրաստանի խորքը, շարժվում է դեպի Թիֆլիս»¹¹³:

Հ. Լազյանի կողմից արտահայտված տեսակետի հետ տրամագծորեն հակառակ դիրքում են **Է. Անդերսենը և Գ. Էզզեն**: Ըստ էության ակնհայտ է, որ **Է. Անդերսենը և Գ. Էզզեն** գործնականում համակարծիք չեն այդօրինակ գաղափարների հետ, և ավելին՝ նրանց մոտ նկատվում են պրովրացական և ընդհակառակը՝ հակառուսական և դրանից ենթադրվող ոչ հայամետ դիրքորոշման շերտանստվածքներ: **Է. Անդերսենը, Գ. Էզզեն** այս կապակցությամբ պնդում են հետևյալը. «Սովետական Հայաստանի Սովետական Ադրբեջանի դաշնակցությամբ *[ձեռքա-*

¹¹¹ Լենին Վ. Ի., Ճառ Մոսկվայի Սովետի պլենումում, Երկեր, հ. 32, էջ 175-176// «Правда», N 46, 2 марта, 1921 г.:

¹¹² Տե՛ս **Эндрью Андерсен и Георг Эрге**. Армяно-Грузинская война 1918 г. и Армяно-Грузинский территориальный вопрос в XX в.: iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/armeno-georgian-war-1918-20/: *տե՛ս նաև* <http://www.conflicts.rem33.com/images/Georgia/ Armeno Georgian War 18 R.html>.

¹¹³ Տե՛ս **Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում**. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 88 -90:

նորեն անկախ, սակայն փաստացի հանդիսանալով ռուսաստանյան պրոտեկտորատները] Մովետական Ռուսաստանի կողմից Վրաստանի դեմ սանձազերծված պատերազմը սկսվեց Կարմիր Բանակի զորքերի ներխուժումով Բորչալուի գավառի Լոռու տեղամաս՝ «Ժողովրդական ապստամբության» աջակցման պատրվակով, որը հրահրվեց բոլշևիկյան գործակալների կողմից այդ տեղամասի մի շարք հայկական գյուղերում»¹¹⁴: Ժամանակակից վրաց պատմաբաններ **Թոփձեն և Պապասկիրին** ընդհանուր առմամբ գրում են, որ փետրվարի 12-ին Լոռում ապստամբությունը սկսել են ոչ թե 10000 գյուղացիներ, ըստ **Հ. Լազյանի**, այլ 10000 հազար գաղտնի կերպով Վրաստանի տարածքը ներխուժած «վերագգեստավորված ռուս զինվոր-կարմիրբանակայիններ», իսկ տաջիկ «պրոֆետը» **Պանֆիլովը** հայտարարում է, որ փետրվարի 12-ին Վրաստանի վրա հարձակվել է սովետական XI բանակը¹¹⁵:

Լոռու դեպքերի կապակցությամբ իր որոշակի տեսակետն է արտահայտել նաև Վրաստանի արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոնակատար **Կ. Սաբախտաբաշվիլին**, որը այդ ընթացքում խնդրո առարկայի վերաբերյալ հարաբերվել էր **Ալ. Բեկզադյանի** և այդ ընթացքում վերջինիս Մոսկվա մեկնելուց հետո նրան հաջորդած Արտաքին Գործերի ժողկոմի պարտականությունները կատարող **Ասք. Մոավյանի** հետ, փոխանակել մի շարք նոտաներ, 1921 թ. փետրվարի 12-ին նկատել է. «Մեր համար ոչ լիովին է պարզ այդ հարձակման նպատակը: Կարելի է ենթադրել, որ հայերը ցանկացել են ապստամբություն կազմակերպել գավառում, որպեսզի ստիպեն մեզ թողնել այն և դրանով իսկ մեզ կանգնեցնել փաստի առաջ: Առավել ևս, որ հին հայկական կառավարության հետ պայմանագրի համաձայն մեր զորքերի մնալու ժամկետը Բորչալուի գավառում սպառվում է վաղը, փետրվարի 13-ին»¹¹⁶: Այստեղ մենք տեսնում ենք, որ հենց վրաց կառավարության բարձրաստիճան պաշտոնյաներից մեկը՝ **Կ. Սաբախտաբաշվիլին** ինքն էլ է ընդունում Լոռու հարցում իրենց անիրավացիությունը, ինչն էլ լավագույն պատասխաններից մեկն է վրաց պատմաէնզոդներին:

¹¹⁴ Տե՛ս iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/armeno-georgian-war-1918-20/: տե՛ս <http://www.conflicts.rem33.com/images/Georgia/Armeno Georgian War18 R.html>.

¹¹⁵ Տե՛ս <http://olegpanfilov2...om/2753573.html>.

¹¹⁶ Տե՛ս **ՀԱԱ**, ֆ.Պ-114, ց. 1, գ. 11, թ. 15, ց. 2, գ. 53, թ. 48: ֆ.Պ-37, ց. 1, գ. 28, թ. 1: ֆ.Պ-1022, ց. 1, գ. 335, թ. 1-2:

Լոռվա իրադարձությունների ողջ ընթացքում, վրաց իշխանությունները հապշտապ, ձգտելով Լոռին ձեռքներից բաց չթողնել, մի կողմից բանակցություններ էին վարում ՀԽՍՀ կառավարության հետ, ձգտելով ժամանակ շահել և ռազմաքաղաքական շփոթ ստեղծել, իսկ մյուս կողմից ձեռնարկում էին պատժիչ գործողություններ հայ գյուղացիների նկատմամբ, և դա այն պարագայում, երբ Վրաստանի և Հայաստանի կառավարությունների միջև պայմանավորվածություն էր ձեռք բերվել փետրվարի 15-ին Թիֆլիսում անցկացնել հայ-վրացական կոնֆերանս: Վրաց դիվանագիտական բեմահարթակում բավականին թրծված պրեմիեր-մինիստր **Ն. Ժորդանիան** իր հուշերում հստակ նշել է այդ մասին: Եվ նա ձգտելով իրավիճակի վրա իշխել, գլխավոր հրամանատար **Ի. Զ. Օդիշելիձեն** փոխարինում է գեներալ **Գ. Բ. Կվինիտաձենով**, միաժամանակ փետրվարի 16-ին բողոք-հեռագիր է ուղարկում Մոսկվա, դժգոհելով Կարմիր բանակի հարձակումից և միայն փետրվարի 17-ին հանդես է գալիս Ռուսաստանի դեմ պատերազմի հայտարարությամբ¹¹⁷: **Է. Անդերսենը և Գ. Էզզեն** այս կապակցությամբ դարձյալ ընդգծում է, որ հայ կոմունիստ-պարտիզանները, և նրանց հետ միասին Կարմիր բանակի կանոնավոր զորամասերը, որոնք էապես գերազանցում էին այնտեղ գտնվող վրացական զորքերին, ներխուժեցին Վրաստան և այն խորհրդայնացրեցին¹¹⁸: Իսկ գեներալ **Գ. Կվինիտաձեն** անտեսելով իրական աշխարհաքաղաքական իրավիճակը, և նշելով, որ վրաց զորքերի թիվն անցնում էր 40 հազարից, այդուհանդերձ առանց համակողմանիորեն հաշվառելու փաստերը, պնդում է, որ իբր թե իրենք այլ տեղերից վերադասավորումներ կատարելով՝ կարող էին հակահարված տալ հակառակորդին: Նրան ձայնակցում են նաև մի շարք ֆրանսիական և այլ երկրների հեղինակներ, որոնք այն կարծիքին են, որ իբր թե պատերազմի սկզբին մոտ 50 հազար սովետական զորքերին դեմառդեմ կանգնած են եղել ընդամենը 30 հազար վրաց զինվորներ, որ բավարար կազմակերպվածության դեպքում վրաց կառավարությունը կարող էր զորակոչի ենթարկել 60 հազարից ավելի մարդ, և որ այդ դեպքում իրադարձությունների ընթացքն այլ կլիներ, ինչը, մեղմ ասած,

¹¹⁷ Տե՛ս www.legionerebi.org/files/kvm.pdf: տե՛ս <http://olegpanfilov2...om/2753573.html>". Տե՛ս նաև <http://fr.wikipedia...de laGéorgie>. <http://olegpanfilov2...om/1709380.html>.

¹¹⁸ Տե՛ս iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/armeno-georgian-war-1918-20/: տե՛ս <http://www.conflicts.rem33.com/images/Georgia/Armeno Georgian War18 R.html>:

ամեննին եզրեր չունի իրական ռազմաքաղաքական իրավիճակի հետ, ըստ որի կարելի է եզրահանգել վրացական մենշևիկյան պետության դատապարտվածության մասին¹¹⁹: Երբ ռազմաքաղաքական իրադարձությունները Չեզոք գոտում և Վրաստանում իրենց հանգուցալուծումն էին ստացել, բոլշևիկների առաջնորդը՝ **Վ. Լենինը** 1921 թ. փետրվարի 28-ին Մոսկվայի խորհրդի նիստում ունեցած ելույթում ընդգծել էր, որ **«Միջազգային երրորդ հարցը Կովկասի դեպքերն են: Հայաստանի և Վրաստանի ընդհարումը չէր կարող չհուզել մեզ, և այդ դեպքերն այն բանին հասցրին, որ հայ-վրացական պատերազմը փոխվեց ապստամբության, որին մասնակցում էր նաև ռուս զորքի մի որոշ մասը: Փետրվարի սկզբին սարսափելի ապստամբությունը պոռթկաց, որ զարմանալի արագությամբ տարածվեց և ընդգրկեց ո՛չ միայն հայ բնակչությանը, այլև վրացական բնակչությանը: Մենք մեր բոլոր ջանքերը կգործադրենք, որպեսզի հանգցնենք Կովկասում բորբոքված հրդեհը»**¹²⁰: Պատմաքաղաքական զարգացումների արդյունքում, հայ-վրացական պայթյունավտանգ ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունները ամպրոպագերծվեցին Լոռու Չեզոք գոտու ապստամբության մեջ, վերջնարդյունքում նաև՝ մենշևիկյան Վրաստանի խորհրդայնացման անկասելի գործընթացներում:

Այդ նույն **Է. Անդերսենը, Գ. Էզզեն** պնդում են, որ չնայած 1920 թ. մայիսի 7-ին ՌԽՖՍՀ-ի և Վրաստանի միջև կնքված մոսկովյան պայմանագիրը ճանաչում էր **«վրացական պետության անկախությունը և ինքնուրույնությունը»**, սակայն այն բանից հետո, երբ իրադրությունը փոխվեց, Ռուսաստանը միջամտեց տարածքային բախմանը, որովհետև ի հակառակ նախկինում ձեռք բերված պայմանավորվածության, Վրաստանը հրաժարվել էր դուրս գալ Չեզոք գոտուց, և ավելին՝ ապստամբների նկատմամբ իրականացնում էր պատժիչ գործողություններ: Այդուհանդերձ, այն իբր թե ընդհանուր առմամբ խախտվեց բոլշևիկների կողմից, չնայած **Է. Անդերսենը, Գ. Էզզեն**, այդուհանդերձ, ըստ էության ընդունում են, որ ձևի տեսանկյունից բոլշևիկյան Ռուսաստանը չխախտեց

¹¹⁹ Տե՛ս www.legionerebi.org/files/kvm.pdf: տե՛ս <http://fr.wikipedia...de laGéorgie>. <http://olegpanfilov2...om/1709380.html>.: Տե՛ս Квинишадзе Г. И., Воспоминания в годы независимости Грузии. 1917-1921, YMCA-PRESS 11, rue de la Montagne-Ste-Geneviève 75005 Paris 1985 (на рус. языке), стр. 353-355, 362:

¹²⁰ Լենին Վ. Ի., Երկեր, հ. 32, էջ 175- 176:

այդ պայմանագիրը: Իսկ հայտնի վրաց պատմանենգիչ **Գ. Մարխուլիան** նույնիսկ անթաքույց և մերկապարանոց պնդում է, որ Վրաստանի անմիջական աջակցությամբ, դաշնակցականները փետրվարի 16-ին բարձրացրել են հակատվետական խռովություն Հայաստանի կենտրոնում: Այդ ժամանակաշրջանում բավարար քանակով Կարմիր բանակի զորամասերի բացակայության հետևանքով նրանց հաջողվեց գրավել մայրաքաղաքը՝ Երևանը, և այն պահել 45 օրվա ընթացքում, այսինքն՝ մինչև 1921 թ. ապրիլի 2-ը¹²¹: Այդ պահին ընթացող հայ-վրացական բանակցությունները ընդմիջումներով շարունակվեցին շուրջ երկու ամիս և վերջնականապես ընդհատվեցին **1921 թ. փետրվարի 11-ին սկսված Խորհրդա-վրացական պատերազմի հետևանքով**, ընդամենը 16 օր անց այն բանից հետո, երբ Վրաստանը հունվարի 26-ին դե-յուրե ճանաչվեց Փարիզի կոնֆերանսի կողմից¹²²: Դրանք արդեն ուշացած և անուժ քայլեր էին, որոնք Վրաստանին չփրկեցին անխուսափելի խորհրդայնացումից: Եվ այսպիսով, 1921 թ. փետրվարի 11-ի գիշերը, 12-ին Կարմիր բանակը անցավ մենշևիկյան Վրաստանի սահմանները: Վրաստանում ըստ մոսկովյան ռադիոյի, ապստամբություն նախապատրաստվեց, որ Խորհրդային Հայաստանը հարձակվել է Վրաստանի վրա և պահանջում է Բորչալուի գավառը¹²³: Այս ընթացքում, փետրվարի 18-ին խորհրդային իշխանությունը Հայաստանում տապալվում է, և ՀԽՍՀ Հեղկոմի թույլ տված կոպիտ սխալների, ոչ ճկուն և անհեռատես ռազմավարության հետևանքով իշխանության գլուխ է գալիս **Ս. Վրացյանի** գլխավորած **«Հայրենիքի Փրկության կոմիտեն»**, որը հեռազրով դիմում է Վրաստանի կառավարության նախագահ **Ն. Ժորդանիային**, իրազեկելով տեղի ունեցած հեղաշրջման մասին՝ խնդրելով **Տ. Բեկզադյանին** վերահաստատել Հայաստանի դեսպանի իրավունքների մեջ: Եվ չնայած խնդրագիրը հարգվում է, և Թիֆլիսում ներկայացուցչությունը վերականգնվում է¹²⁴, սակայն ռազմաքաղաքական իրադարձությունների սրընթաց զարգացումները ի չիք են դարձնում այս ամենը և անդրկովկասյան երկու հանրապետություններին՝ Հայաստանին և Վրաս-

¹²¹ Տե՛ս **Мархулия Г.**, Армяно-грузинские взаимоотношения в 1918-1920 годах, Тб., Тб. гос.ун-т, 2007// տե՛ս <http://iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/1918-1920/>:

¹²² Տե՛ս **ՀԱԱ**, ֆ.Պ - 37, ց. 1, գ. 27, թ. 116:

¹²³ Տե՛ս <http://iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/1918-1920/>:

¹²⁴ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 563-564:

տանին կանգնեցնում նոր իրողությունների առաջ: Արդյունքում, Վրաստանում Կարմիր բանակի անկասելի հարվածների հետևանքով 1921 թ. փետրվարի 25-ին հաստատվեցին խորհրդային կարգեր: Այս կապակցությամբ իր ժամանակին միանգամայն ճիշտ և դիպուկ է նկատել **Ալ. Մյասնիկյանը**. «Վրաստանը խորհրդայնացնելու պատմությունը որոշ չափով կատարված է հայ կարմիր զորքերի միջոցով»¹²⁵: Այդ իրողությունից ելնելով՝ **Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն** 1921 թ. մարտի 9-ին արձանագրում է այդ պահը. «Բայց Նոյ Ժորդանիայի կառավարությունը, չնայած որ առաջարկ էր արված Չեզոք գոտու վերաբերյալ Հայաստանի հետ ունեցած վեճը լուծել Սովետական Ռուսաստանի միջնորդությամբ, որոշում է հրով ու սրով վերջ տալ ապստամբներին»¹²⁶:

Սցենարի տեսանկյունից ամեն ինչ գերազանց էր մշակված, և Լոռու հայ գյուղացիության «ժողովրդական ապստամբության» աջակցության նպատակով Կարմիր բանակի զորամասերը մտան և Խորհրդային Հայաստանի աջակցությամբ հաստատեցին խորհրդային կարգեր: **Արդյունքում, Լոռին, աշխարհաքաղաքական հանգամանքների բարենպաստ դասավորման արդյունքում դարձավ Խորհրդային Հայաստանի բաղկացուցիչ և անքակտելի մասը, վերամիավորվեց մայր հայրենիքի հետ**: Իսկ մենշևիկյան Վրաստանի հարցը ևս արմատական լուծում ստացավ, և 1921 թ. փետրվարի 25-26-ին Հարավային Կովկասի վերջին անկախ պետությունը կազմաքանդվեց, իսկ դրա փոխարեն ստեղծվեց Վրացական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը: Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, 1921 թ. փետրվարի վերջին Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունները կոպտորեն խախտելով 1920 թ. մայիսի 7-ի ռուս-վրացական պայմանագիրը, որով ճանաչվել էր Վրաստանի անկախությունը և տարածքային անձեռնմխելիությունը, ռազմական միջամտությամբ իրականացրեցին Վրաստանի խորհրդայնացումը, որին իր մասնակցությունն է ունեցել նաև Լոռու հատուկ հրաձգային գունդը: Լոռու Չեզոք գոտու հետ կապված իրադարձությունները և Վրաստանի խորհրդայնացման գործընթացները խորապես իրար հետ փոխկապակցված երևույթներ էին: Դրանց արդյունքում, հայկական Լո-

¹²⁵ Մյասնիկյան Ալ., Ընտիր երկեր, Եր., 1957, էջ 372:

¹²⁶ Տե՛ս Օրջոնիկիձե **Գ. Կ.**, Ընտիր հոդվածներ և ճառեր, էջ 44-45: [http:// iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/1918-1920/](http://iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/1918-1920/) տե՛ս մանրամասն **Жордания Н. Н.**, Моё прошлое, Воспоминания, Париж, 1953, стр. 122, 135:

ոին վերամիավորվեց մայր հողի՝ Խորհրդային Հայաստանի հետ, միա-
ժամանակ կանխվեց մի շարք այլ բնակավայրերի նկատմամբ վրացա-
կան ոտնձգությունների իրագործումը։ Խորհրդային պարտադրանքը
հնարավոր դարձրեց ապահովել Հայաստան-Վրաստան անխափան եր-
կաթուղագծի ապահովումը, շրջափակումը վերացվեց, թեկուզև արհես-
տականորեն, սակայն հայ-վրացական դիվանագիտական և ռազմաքա-
ղաքական հարաբերությունները դադարեցին լարված մնալուց։ Ամեն
դեպքում, Լոռվա հիմնախնդրի լուծումը կարևոր պատմաքաղաքական
հետևանքներ ունեցավ ՀՀ սահմանային-տարածքային խնդիրների լուծ-
ման տեսանկյունից։ Անդրադառնալով Լոռում 1921 թ. փետրվարին տե-
ղի ունեցած ապստամբության հետևանքով Թիֆլիսում առաջացած
իրավիճակին, հայտնի պատմագետ **Լեոն** արձանագրեց այն կարևոր
իրողությունը, որ **Վրաստանի խորհրդայնացումով վերջ տրվեց հայկա-
կան կոտորածին**¹²⁷։ Վրաստանի խորհրդայնացումը պարտադրեց վեր-
ջինիս հաշտվել հայկական տարածքների մի մասի գիջման հետ Հայկա-
կան Խորհրդային սոցիալիստական երկրորդ հանրապետությանը, ինչ-
պես նաև գործնականում վերացնել Հայաստանի Հանրապետության
տնտեսական և ռազմաքաղաքական շրջափակումը։ Այդ մասին դիպուկ
եզրահանգման է գալիս պատմաբան **Կլ. Հարությունյանը**։ «Այսպիսով,
այն, ինչ չէր հաջողվել անել Հայաստանի Հանրապետությանը 1918-
1920 թթ. ընթացքում, 1921 թ. փետրվարին իրականացրեց Խորհրդային
Հայաստանը՝ Խորհրդային Ռուսաստանի գործերի օգնությամբ»¹²⁸։

Վրաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից քիչ հետո,
ՌԿ(բ)Կ Կովբյուրոն դարձյալ բախվեց երեք անդրկովկասյան հանրա-
պետությունների տարածքային հարցերի հետ։ 1921 թ. մայիսի 2-ին
ՌԿ(բ)Կ Կովբյուրոյի կողմից որոշում ընդունվեց Անդրկովկասյան հան-
րապետությունների ներկայացուցիչներից կազմված հանձնաժողով
ստեղծելու մասին, որը պետք է գլխավորեր **Ս. Կիրովը**։ Նա կոչված էր
Անդրկովկասի հանրապետությունների միջև սահմանները որոշելու և
արդյունքները ներկայացնելու Կովբյուրոյի պլենումի հաստատմանը¹²⁹։
Այդ հանձնաժողովին Խորհրդային Հայաստանի դիրքորոշումը և առա-

¹²⁷ Տե՛ս **Լեո**, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 461։

¹²⁸ **Հարությունյան Կլ., Ա.**, Հայկական ազգային գորամիավորումները 1918-1945 թթ.,
Եր., ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2002, էջ 98։

¹²⁹ Տե՛ս **ՀԱԱ**, Ֆ.Պ - 85, ց. 1, գ. 58, թ. 2-3։

ջարկները ներկայացնելու համար մայիսի 9-ին հրավիրվեց խորհրդակցություն, որն հրավիրվեց ՀԽՍՀ ռազմաօդային նախագահ **Ալեքսանդր Մյասնիկյանի** ղեկավարությամբ: Այդ հանձնաժողովի աշխատանքներին իրենց մասնակցությունը ունեցան **Ասք. Մռավյանը, Պ. Մակինցյանը, Ս. Լուկաշինը, Գ. Խոջամիրյանը**, որոնց տրամադրության տակ դրվեց բավարար քանակությամբ փաստական նյութեր, որոնք անհրաժեշտ էին սահմանային-տարածքային ճշգրտումների համար: Լսելով **«Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ ներքին սահմանների հաստատման հարցի մասին»** ՀԽՍՀ Արտգործոժողովում **Ասք. Մռավյանի** գեկուցումը՝ որոշվեց **Մռավյանի** նախագահությամբ ստեղծել համապատասխան հանձնաժողով, որի կազմում ընդգրկվեցին **Ս. Համբարձումյանը, Հ. Լազյանը, Ա. Ղարազյոզյանը** և մի շարք բնագավառների մասնագետներ¹³⁰: Այդ հանձնաժողովին հանձնարարվեց համապատասխան գեկուցագրեր ներկայացնել անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների միջև վիճարկելի համարվող տարածքների, այդ թվում **Լոռու, Ախալքալաքի և Խրամի (Օսլկա)** վերաբերյալ: Ընդ որում Ախալքալաքի վերաբերյալ գեկուցագիր կազմելու խնդիրը տրվեց հայտնի պետական գործիչ **Ալ. Մյասնիկյանի** բարեկամ **Պողոս Աբելյանին**¹³¹:

1921 թ. հունիսի 25-27-ին Թիֆլիսում բացված ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի սահմանազատման հարցերով հրավիրված հանձնաժողովի առաջին նիստում Խորհրդային Հայաստանի արտգործնախարար **Ալ. Բեկզադյանը** (եթե *Կովբյուրոյի նիստին Վրաստանը ներկայացնում էին հանձնաժողովի 2, Ադրբեջանը՝ 3, ապա Հայաստանի հանրապետությունը ընդամենը մեկ անդամ՝ Ալեքսանդր Բեկզադյանը*) դատապարտելով ցարական կառավարության օրոք իրականացված վարչաքաղաքական բաժանումները, և ընդգծելով Եղեռնի հետևանքով աշխարհի տարբեր անկյունները սփռված հայության խնդիրների և Խորհրդային Հայաստանի համար ստեղծված ծանր սոցիալ-տնտեսական վիճակի մասին, սահմանազատիչ հանձնաժողովից խնդրեց գերազանցապես հայկական բնակչություն ունեցող Ախալքալաքի գավառը զիջել Հայաստանին, սակայն նրա առաջարկը մերժվեց հանձնաժողովի ադրբեջանցի և վրացի անդամների կողմից, որոնց զորակցեց **Ս. Կիրովը, որից հե-**

¹³⁰ Տե՛ս **ՀԱԱ**, Ֆ.Պ- 113, ց. 3, գ. 15, թ. 15-17:

¹³¹ Տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Զավախը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Եր., «Զանգակ-97» հրատ., 2003, էջ 333-335 :

տո Ալ. Բեկզադյանի առաջարկով վիճարկվող հարցի վերջնական հանգուցալուծումը տեղափոխվեց ՌԿ(Բ)Կ Կոմկապյան բյուրո:

Հանձնաժողովի նիստերը, որի կազմում ընդգրկված էին որպես նախագահ **Ս. Կիրովը**, Վրաստանից՝ **Սվանիձեն, Թողրիան**, Ադրբեջանից՝ **Միրզա Դավուդ Բադիր օղլի Հուսեյնովը, Մահմեդ Հասան Ջաֆար-օղլի Հաջինսկին և Էմին Ռասուլ-զադեն**, Խորհրդային Հայաստանից՝ **Ալ. Բեկզադյանը և Վ. Մուրադյանը**, իր աշխատանքները ծավալեց Թիֆլիսում 1921 թ. հունիսի 25-ից մինչև 27-ը: Առաջին իսկ նիստում **Ալ. Բեկզադյանը** հանձնաժողովի անդամներին առաջարկեց հաշվի առնել Խորհրդային Հայաստանի բացառիկ ծանր վիճակը և **«հանուն ընդհանուր համերաշխության, մեկընդմիջ տանենանկեղծ, բարեկամական փոխհարաբերությունների հաստատման դնել հայտնի տարածքային զիջումները, ընդ որում այն շրջաններում, որոնք համահավաք բնակեցված են հայկական բնակչությամբ»**, սակայն սահմանային-տարածքային փոփոխությունների մասին **Ալ. Բեկզադյանի** առաջարկը մերժվեց, և որոշվեց հարցի վերջնական հանգուցալուծումը տեղափոխել ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կավբյուրո¹³²:

Հետաքրքիր է նշել, որ **Գուրամ Մարխուլիան** ցեխ շաքտելով **Ալ. Բեկզադյանի** հասցեին, գրում է, որ հարցերի լուծման նման կեղծիքի չեն դիմել անգամ դաշնակցականները, որ հայ բոլշևիկները բոցավառ լուգունգների տեսանկյունից առաջ անցան իրենց նախորդներից, ավելացնելով, որ **Ալ. Բեկզադյանը** իր «բարեկամական խնդրանքի վերջնամասում անգամ իրեն թույլ է տվել ավելացնելու, որ «Մոսկվայում իր հետ զրույցում **Բ. Ստալինը** լիովին բաժանել է այդ տեսանկյունը»¹³³:

«Դեմոկրատական» Վրաստանը, բնականաբար, փշերով է ընդունում Խորհրդային Հայաստանի դիրքորոշումը սահմանային-տարածքային վերաձևումների հարցում, և որում իրեն ձայնակցում է Ադրբեջանը, և այդ խնդրում նրանց համերաշխվում է **Ս. Կիրովը**: Հարցերի վերջնական կարգավորման համար, հունիսի 26-ին Կոմբյուրոյի նիստին մասնակցեցին **Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն, Օրախելաշվիլին և Էլիավան**: Այդուհանդերձ, Անդրկովկասյան սովետական հանրապետությունների

¹³² Տե՛ս **ՀՍՍՀ**, ֆ.Պ - 128, ց. 1, գ. 1420, թ. 15-16:

¹³³ Տե՛ս **Мархулия Г.**, Армяно-грузинские взаимоотношения в 1918-1920 годах, // <http://iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/1918-1920/>: տե՛ս <http://iberiana.wordpress.Com/armenia-georgia/markhulia-8>:

տարածքային սահմանագատման մասին հարցը լուծվեց և Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչ **Ալ. Քեկզադյանը** այն տեղափոխեց ՌԿ(Բ)Կ Կոմբյուրոյի քննարկմանը¹³⁴։ Այդ ընթացքում **Պողոս Աբելյանը** կատարելով **Ասք. Մռավյանի** հանձնարարականը, 1921 թ. հուլիսին ներկայացրեց իր կողմից խնամքով պատրաստված փաստաթուղթը Ախալքալաքի գավառի մասին, որտեղ հարուստ ժողովրդագրական և վիճակագրական բնույթի փաստեր կային, որոնք հիմնավորում էին Ախալքալաքի Խորհրդային Հայաստանի հետ վերամիավորման տնտեսաքաղաքական անհրաժեշտության հանգամանքը, միաժամանակ անընդունելի համարելով Վրաստանի հանրապետության շրջանակներում Ախալքալաքին ինքնավարություն շնորհելու ցանկացած տարբերակ¹³⁵։

1921 թ. հուլիսի 7-ին Կոմբյուրոյի պլենումի նիստում **Բ. Ստալինի**, ինչպես նաև Վրաստանի և Հայաստանի Արտաքին գործերի ժողկոմներ **Սվանիձեի**, **Ասք. Մռավյանի** մասնակցությամբ, որոշեց Խորհրդային Հայաստանին միացնել Լոռու նախկին Չեզոք գոտին **[«կողմ», 1 ձեռնպահ]**¹³⁶։ Խորհրդային Հայաստանին Ախալքալաքի շրջանի միացման հարցը որոշվեց փոխանցել Վրաստանի ԿԿ Կենտրոնական կոմիտեի դիտարկմանը, որի եզրակացությունները այնուհետև պետք է դրվեին Կոմբյուրոյի պլենումի քննարկմանը¹³⁷։ Հուլիսի 16-ին Վրաստանի Կոմկուսի ԿԿ նախագահությունը միանգամայն անընդունելի համարեց Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակության առաջարկը և հաստատեց Կոմբյուրոյի որոշումը Լոռու «Չեզոք գոտին» Խորհրդային Հայաստանին հանձնելու մասին **[Ֆ. Մախարաձեն, Մ. Օրախելաշվիլին, Բ. Մդիվանին** նշել են, որ հարցը կանխորոշված է, բայց ավելի լավ կլինեք հանրահավաք անցկացնել]։ Իսկ Ախալքալաքի շրջանի զիջման մասին Վրաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի նախագահությունը, ելնելով տնտեսաքաղաքական նկատառումներից, հավասարապես և Թիֆլիսի հետ Ախալքալաքի և Խրամի [Ծալկայի] շրջանների ունեցած տնտեսական կապից, մերժեց Ախալքալաքի շրջանը Խորհրդային Հայաստանին մի-

¹³⁴ **ՀԱՍ. Ֆ. Պ** - 128, ց. 1, գ. 1420, թ. 15-17 (Անդրկովկասի հանրապետությունների միջև ներքին սահմանների որոշման հանձնաժողովի նիստերի արձանագրությունների պատճեն)։

¹³⁵ Տե՛ս **ՀԱՍ. Ֆ. Պ** - 114, ց. 2, գ. 3, թ. 122-134, **Ֆ. Պ** - 113, ց. 3, գ. 42, թ. 41-53։

¹³⁶ Տե՛ս **ՀԱՍ. Ֆ. Պ** - 1, ց. 1, գ. 47, թ. 8։ **ՀԱՍ. Ֆ. Պ** - 4033, ց. 2, գ. 1185, թ. 35։

¹³⁷ Տե՛ս <http://iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/1918-1920//> **Л. Тоидзе**. После 25 февраля, Тб., 1990, стр. 23-24 (на груз. яз.).

ացնելու այդ առաջարկը¹³⁸: 1921 թ. նոյեմբերի 6-ին Թիֆլիսում ստորագրված հայ-վրացական սահմանագծի մասին վերջնական համաձայնագրով Լոռու Չեզոք գոտին, բացառությամբ մի քանի հայաբնակ սահմանամերձ գյուղերի, վերամիավորվեց Խորհրդային Հայաստանի հետ¹³⁹: Խորհրդային Հայաստանի կողմից այն ստորագրեց Ժողովուրդների նախագահ **Ալ. Մյասնիկյանը**, Վրաստանի կողմից այն վավերացրեց հեղկոմի նախագահ **Բ. Մդիվանին**: Սակայն վրացական կողմի պնդմամբ սահմանագծումը միանգամայն այլ բովանդակություն ձեռք բերեց և մի շարք հայկական գյուղեր՝ Ջանդարը, Օփերթը, Խոժոռնին, Բրդաձորը, Սադախուն և այլն՝ մնացին Վրացական ԽՍՀ սահմաններում¹⁴⁰: Այդ սահմանագծման հիմքում Ալեքսանդրապոլի և Ախալքալաքի սահմանների մասում ընկած էր նախկին ցարական կառավարության վարչատարածքային բաժանումը, միաժամանակ աղավաղման էին ենթարկվել անգամ Լոռու սահմանագծի որոշ մանրամասներ:

Գ. Մարխուլիան պնդում է, որ դեռ 1922 թ. հայկական քաղաքական-կուսակցական շրջանները նոր նախագիծ են առաջարկել, համաձայն որի Ջավախեթիայի (Ջավախք) մեծ մասը կամ էլ Ախալքալաքի շրջանը պետք է միանար Բորչալուի գավառին մեկ միասնական հայկական վարչական միավոր ստեղծելու նպատակով: Իսկ **Բ. Ջավախիշ-վիլու կարծիքով**, «պարզ է, որ այդ պլանը հանդիսանում էր Վրացական ԽՍՀ-ի կազմից այդ երկու գավառների տարանջատման և Հայաստանին դրանց միացման վարպետորեն մտածված նախագծի առաջին աստիճանը, որին անպայման կհետևեր և երկրորդը: Բավական է հայացք գցել դաշնակների կողմից կազմված քարտեզների վրա, երբ պարզ կդառնա, որ և այս անգամ պայքարը գնաց նախկին նպատակների իրագործման համար, սակայն այլ ճանապարհներով»¹⁴¹: Եվ վերջում, **Գ. Մարխուլիան** եզրակացնում է, որ 1923 թ. հայկական այդ փորձը ձախողվեց¹⁴²:

¹³⁸ Տե՛ս **Хармандаря С. В.**, Ленин и становление Закавказской Федерации, 1921-1923. Ереван, 1969, стр. 110.

¹³⁹ Տե՛ս **ՀԱՍ.**, Ֆ.Պ - 113, ց. 3, գ. 116, թ. 29, գ. 55, թ. 3, 10:

¹⁴⁰ Տե՛ս **նույն տեղում**:

¹⁴¹ Տե՛ս **Мархулия Г.**, Армяно-грузинские взаимоотношения в 1918-1920 годах, <http://iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/1918-1920/> Доклад И. Джавахишвили правительству Грузии. 1926 (на груз. яз.):

¹⁴² Տե՛ս **Мархулия Г.**, Армяно-грузинские взаимоотношения в 1918-1920 годах, <http://iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/1918-1920/>:

Գ. Մարխուլիան պնդում է, որ դրանից հետո էլ հայկական կողմը էլի տարբերակներ առաջադրեց, և այդ կապակցությամբ վկայակոչում է **Բ. Ջավախիշվիլուն**. «Մի քանի խոսք Ջավախեթիային ինքնավարություն տալու և նրա առանձնացման անհրաժեշտության իբր թե նախագծի մասին: Վերը նշվածից հետո, ակնհայտ է, որտեղից է բխում և ինչու համար է այս նախագիծը... Եթե նախկին ռուսաստանյան տիրապետության ռեժիմի օրոք Վրաստանում ռոնահարվում էին վրաց ժողովրդի շահերը և՛ ռուս, և՛ հայ չինովնիկների քաղաքականության շնորհիվ՝ ազատ վրացական հողերը ստացան միայն հայերն ու ռուսները, միթե՞ և այժմ հնարավոր է, որպեսզի վրաց ժողովրդի կենսական շահերը զոհաբերվեն այդ նախագծին... Դա այնքան անհավանական է, որ համոզված եմ, Վրացական ԽՍՀ կառավարությունը կհրաժարվի այդ նախագծի իրականացումից, այնպես, ինչպես մերժվել են այլ նախկին նախագծերը»¹⁴³:

Այդ հիմքի վրա էլ 1921 թ. նոյեմբերի 6-ին Խորհրդային Վրաստանի և Խորհրդային Հայաստանի միջև կնքվեց պայմանագիր, որը պարզորոշեց երկու հանրապետությունների միջև սահմանաբաժան գիծը, որը պրակտիկապես ճշգրիտ համապատասխանության մեջ է գտնվում ներկայիս սահմանագծի հետ: Այդ պայմանագրի համաձայն Խորհրդային Հայաստանի կազմի մեջ կրկին ընդգրկվեց ողջ Հայկական Լոռու տարածքը, ներառյալ նախկին Զեզոք գոտին (*կոնդոմինիումը*), ինչպես նաև կոնդոմինիումից դեպի հարավ գտնվող Լոռու տեղամասի տարածքը: 1921 թ. նոյեմբերյան համաձայնությունից հետո վրաց-հայկական սահմանագծի կոնտուրները պրակտիկապես անփոփոխ մնացին շուրջ 90 տարի: Իսկ 1922 թ. դեկտեմբերի 30-ին ձևավորվեց ԽՍՀՄ-ը, որի կազմի մեջ ընդգրկվեց Անդրֆեդերացիան ի դեմս Խորհրդային Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի, և այդ նոր միության շրջանակներում յուրահատուկ հանգուցալուծում տրվեց սահմանային-տարածքային հարցերին Հարավային Կովկասում:

¹⁴³ Տե՛ս **Мархулия Г.**, Армяно-грузинские взаимоотношения в 1918-1920 годах, <http://iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/1918-1920/> // Доклад И. Джавахишвили правительству Грузии, 1926, տե՛ս նաև **ՀԱԱ**, ֆ.Պ- 476, ց. 1, գ. 6, թ. 82-111.

ՎԱՆԻԿ ՀՐԱՆՏԻ ՎԻՐԱԲՅԱՆ

ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԼՈՌՈՒ ԶԵՁՈՔ ԳՈՏԻՆ 1920-1921 ԹԹ. (ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԶԱՏՈՒՄԸ)

Ամփոփում

Գրքում վերհանվել են հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերություններին սերտորեն առնչվող մի շարք կարևոր հարցեր, և մասնավորապես պատմաքննական վերլուծության են ենթարկվել ինչպես Հայաստանի Առաջին, այնպես էլ Երկրորդ՝ Խորհրդային հանրապետությունների կողմից գործադրած համառ ջանքերը մայր հայրենիքի հետ Լոռվա Չեզոք գոտու վերամիավորման համար: Վրաստանի մենշևիկյան հանրապետության հետ Լոռու Չեզոք գոտու համար հակամարտության առանցքային հիմնախնդիրները այսօր խիստ արդիական են և լիովին համահունչ ներկայումս ընթացող պետաքաղաքական գործընթացներին:

1917 թ. հոկտեմբերյան բոլշևիկյան հեղափոխումից հետո, արդեն էապես փոփոխված աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակի պայմաններում, երբ ժամանակավորապես Կովկասում ակտիվ գործոն դարձան Առաջին աշխարհամարտում պարտված Թուրքիան և Գերմանիան, որոնց այնուհետև հաջորդեց Մեծ Բրիտանիան, որոնք ակտիվորեն միջամտում էին անդրկովկասյան գործերին, այդ թվում էապես ազդելով 1918 թ. դեկտեմբերին տեղի ունեցած երկշաբաթյա վրաց-հայկական պատերազմի ընթացքի ու արդյունքների վրա, և հետագա պատմաքաղաքական զարգացումների հետևանքով 1919 թ. ամռան վերջին բրիտանական զորքերը տարհանվեցին Հարավային Կովկասից, բացառությամբ Բաթումի մարզի, որտեղ նրանք մնացին ընդհուպ մինչև 1920 թ. ամառվա կեսը, նրանցից հետո առաջացած աշխարհաքաղաքական միջավայրի տերը դարձավ բոլշևիկյան Ռուսաստանը: Թե՛ Հայաստանի Հանրապետությունը և թե՛ մենշևիկյան Վրաստանը Լոռու համար բախման վերջնագծում, 1920 թ. վերջնամասում - 1921 թ. սկզբին հայտ-

նվեցին ռազմաքաղաքական փակուղում, որին հաջորդեց խորհրդայնացումը, որը երկու կողմերի համար էլ նոր հեռանկարներ բացեց:

Հենց այս իրավիճակում էլ «Չեզոք գոտու» և առհասարակ հայկական Լոռու շուրջ հայ-վրացական ռազմաքաղաքական լարվածությունը սրեց երկու հանրապետությունների ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունները, իր վրա բևեռելով դաշնակիցների՝ Թուրքիայի, Ադրբեջանի և աշխարհաքաղաքական այլ ուժերի ուշադրությունը, ունենալով ծանր հետևանքներ: Վրաստանը 1918-1920 թթ. ընթացքում և դրանից հետո ամեն մի առիթ օգտագործում էր Լոռու Չեզոք գոտում ամրապնդվելու համար, այն դիտարկելով որպես չափազանց կարևոր ռազմաքաղաքական հենակետ ողջ Լոռուն տիրելու համար: Լոռու Չեզոք գոտու մեջ մտնում էին Բորչալուի գավառի Ալավերդու, Ուզունլար-Օձունի և Վորոնցովկա-Կալինինոյի շրջանները՝ 41 գյուղերով:

Հարկ է ասել, որ Լոռու Չեզոք գոտու շուրջ ռազմաքաղաքական լարվածության նախանշանները սկսեցին երևալ դեռ 1920 թ. մայիս-հունիս ամիսներին: 1920 թ. մայիսի 7-ին կնքված ռուս-վրացական համաձայնագրի հետ կապված ռազմաքաղաքական կրքերը և ազգամիջյան հարաբերությունները Անդրկովկասում կրկին կտրուկ բորբոքվեցին, քանզի այդ պայմանագրով ՌԽՖՍՀ-ն գործնականում երաշխավորում էր մենշևիկյան Վրաստանի հանրապետության սահմանային-տարածքային անձեռնմխելիությունը, այսինքն՝ իրավական-քաղաքական հավակնությունները հայկական Լոռու և Ախալքալաքի գավառների նկատմամբ, իսկ դա լարվածության իրական և վտանգալից եզրեր ստեղծեց ինչպես Ադրբեջանի, այնպես էլ Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետությունների հետ, ինչի մասին արդեն վերն ասել ենք:

Սակայն այստեղ դժվար է համաձայնվել, և գործնականում անընդունելի է կանադացի կովկասագետներ, իսկ գործնականում հայտնի պատմակեղծարարներ **Է. Անդերսենի** և **Գ. Էզգեյի** կողմից ընթերցողի վզին փաթաթվող այն կեղծ, ստահող, փաստագուրկ և գիտական հիմքերից զուրկ պնդումը, թե իբր նկատի ունենալով հայ-թուրքական պատերազմի բուն ընթացքը և հետևանքները, Լոռու տեղամասի քրիստոնեական բնակչության մեծամասնությունը հանրաքվեում արտահայտվեց հօգուտ Վրաստանի, որ դրանով իսկ իբր թե ծայրահեղ դեպքում «ապահովվեց» տեղական բնակչության՝ հայերի, հույների և ռուսների

անձեռնմխելիությունը, կյանքի և գույքի ապահովությունը, ինչը շարունակվեց շուրջ մեկ տարի:

Հայ-թուրքական պատերազմի երկրորդ փուլի վերջում, Ալեքսանդրապոլի անկումից մեկ շաբաթ անց, 1920 թ. նոյեմբերի 13-ին Հայաստանի կառավարությունը Վրաստանի գորքերին թույլատրեց **«Ժամանակավորապես»** գրավել Չեզոք գոտին, որը բրիտանացիների հեռացումից հետո վերածվեց վրաց-հայկական կոնդոմինիումի *[համաստիքության]*, որպեսզի իբր թե կանխվի վերջինիս գրավումը թուրքերի կողմից:

Հայաստանի Հանրապետության խաղաղ խորհրդայնացումից հետո մենշևիկյան Վրաստանը շարունակեց Չեզոք գոտու օկուպացման իր տխրահռչակ քաղաքականությունը, չմոռանալով Լոռու խնդրում իր հավակնոտ մտադրությունների իրականացման մասին, սակայն այս անգամ հանդիպեց Խորհրդային Հայաստանի կոշտ կեցվածքին այս խնդրում, որի խորքային արմատները բնականաբար պետք է որոնել բոլշևիկյան Ռուսաստանի կողմից իրականացվող անդրկովկասյան ռազմավարության խորքային ծալքերում:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը իշխանության գալու առաջին իսկ պահից սկսած, խորապես հաշվառելով ստեղծված բարենպաստ իրավիճակի առանձնահատկությունները, սկսեց պայքարել մենշևիկյան Վրաստանի կողմից ապօրինի գրավյալ տարածքները Հայաստանին վերադարձնելու գործընթացը, միաժամանակ բողոքելով վրացական իշխանությունների անօրինականություններից և բռնագրավումների քաղաքականությունից Լոռու հայկական գյուղերում, որտեղ կողոպուտը և սանձարձակությունները դարձել էին ամենօրյա սովորական երևույթ, միաժամանակ ընդգծելով այդ գյուղերի բնակչության ցանկության մասին՝ վերամիավորվել մայր հայրենիքի հետ:

Այս իրավիճակը Վրաստանի հետ հարաբերություններն զգալի չափով բարդացրեց, և դրա հիմնական պատճառը գտնվում էր բոլշևիկյան կենտրոնի ռազմավարության խորքային մուր և անհայտ ծալքերում, և այստեղ անժտելի էր այն հանգամանքը, որ տարածքային սահմանավեճի հետ անխզելիորեն շաղկապված հայ-վրացական բախումնային իրավիճակը Մոսկվայի կողմից օգտագործվում էր մենշևիկյան Վրաստանի խորհրդայնացման հետ կապված աշխարհաքաղաքական խնդիրները լուծելու համար: Այստեղից անվարան կարելի է եզրակացնել, որ Վրաստանի հետ ռազմական բախումն ուղղակիորեն օգտա-

գործվեց ոչ միայն Լոռու խնդիրը լուծելու համար, այլև նաև ոչ պակաս կարևոր, այլ ըստ էության չափազանց էական տարածաշրջանում բոլշևիկյան նոր իմպերիայի՝ Խորհրդային Ռուսաստանի ամրապնդվելու հեռահար ռազմավարության տեսանկյունից շատ կարևոր խնդրի՝ Վրաստանի բոլշևիկացման և նրան նոր բոլշևիկյան կայսրության շրջանակներում ընդգրկելու համար: Բոլշևիկյան զգեստավորումը դառնում էր բոլշևիկյան Մոսկվայի քաղաքականության անկյունաքարը:

Հովսեփ Լազյանը ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի և ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի համաձայնեցված որոշմամբ նշանակվում է Լոռու աշխատավորների զինված ապստամբության շտաբի պետ: Ապստամբության ղեկավարների կողմից կարևորվեց ապստամբությանը աջակցման տեսանկյունից 11-րդ Կարմիր բանակի զորամասերի մասնակցության հարցը, որի շուրջ **Հովսեփ Լազյանը** դեռևս 1921 թ. փետրվարին պայմանավորվածություն ձեռք բերեց **Ա. Բ. Հեկկերի** հետ:

Եվ այսպես, ակնհայտ էր, որ ապստամբությունը խնամքով նախապատրաստված էր, և այն փետրվարի 11-ի լույս 12-ի գիշերը սկսվեց և արագորեն ընդգրկեց ողջ շրջանը: Ապստամբները արագորեն գրավեցին Լոռու հայտնի գյուղերը՝ Զիբուխլուն, Ուզունլարը (Օծունը), Դսեղը և այլն, զինաթափելով այնտեղ գտնվող վրացական զորամասերը, որին հաջորդեց Շահալի-Ջամանլուի կամրջի հաջող գրավումը:

Աշխարհաքաղաքական բարենպաստ զարգացումների հետևանքով և արդյունքում, Լոռին ազատագրվեց մենշևիկյան Վրաստանի տիրապետությունից և վերամիավորվեց Խորհրդային Հայաստանի հետ: **Ապստամբությունը, ապա Լոռվա բնակչության ապստամբական շարժման ազդեցությունը, անտարակույս, դուրս եկավ գոտու սահմաններից, մի բան, որը հեշտադրեց Վրաստանի խորհրդայնացման և Անդրկովկասում խորհրդային իշխանության հետագա ամրապնդման գործը:**

ВАНИК ГРАНТОВИЧ ВИРАБЯН

**АРМЯНО-ГРУЗИНСКИЕ ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ
ОТНОШЕНИЯ И НЕЙТРАЛЬНАЯ ЗОНА ЛОРИ В**

1920-1921 гг.

(ПОГРАНИЧНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ РАЗДЕЛЕНИЕ)

Заключение

В книге затрагивается ряд важных вопросов, тесно связанных с армяно-грузинскими военно-политическими взаимоотношениями, в частности историко-критическому анализу подвергаются усилия как Первой Республики Армении, так и Советской Армении для воссоединения Нейтральной зоны Лори с большой родиной. Основные вопросы борьбы за Нейтральную зону Лори с меньшевистской Грузинской Республикой сегодня стали крайне актуальны и полностью совпадают с нынешними государственно-политическими процессами.

После Октябрьской революции 1917 года, в уже существенно измененных геополитических условиях, когда временно на Кавказе активную роль стали играть потерпевшие поражение в Первой мировой войне Турция и Германия, за которыми последовала и Великобритания, которые активно вмешивались в закавказские дела, тем самым существенно влияя в том числе и на ход и результаты двухнедельной грузино-армянской войны в декабре 1918 года, и вследствие дальнейших историко-политических развитий конца лета 1919 года британские войска были эвакуированы из Южного Кавказа, кроме округа Батуми, где они остались вплоть до середины лета 1920 года, хозяином освободившейся после них геополитической среды стала большевистская Россия. Как Республика Армения, так и меньшевистская Грузия в конце противостояния за Лори, в конце 1920-го-начале 1921 года, оказались в военно-политическом тупике, за которым последовала советизация, которая для обеих сторон открыла новые перспективы.

Именно в этой ситуации армяно-грузинское военно-политическое напряжение вокруг армянского Лори обострило военно-политические

взаимоотношения между двумя республиками, привлекая к себе внимание союзников Турции, Азербайджана и других геополитических сил, имея при этом тяжелые последствия. Грузия в течении 1918-1920 гг. и после этого использовала каждый шанс для укрепления позиций в Нейтральной зоне Лори, рассматривая ее как чрезвычайно важную военно-политическую опору для владения всем Лори. В нейтральную зону Лори входили районы Узунлар-Одзун и Воронцовка-Калинино области Алаверди провинции Борчалу, в которую входило 41 село.

Следует отметить, что признаки военно-политического напряжения вокруг Нейтральной зоны стали появляться еще в мае-июне 1920 года. 7 мая 1920 года в Закавказье снова накалились политические страсти в связи с заключением русско-грузинского договора, так как по нему РСФСР практически гарантировала территориальную неприкосновенность меньшевистской Грузинской республики, а это создало напряженность как с Азербайджаном, так и с Грузинской меньшевистской республикой.

Однако здесь сложно согласиться с практически неприемлемым, лишенным научного обоснования, вымышленным утверждением канадских кавказоведов, известных исторических фальсификаторов *Э. Андерсена и Г. Эггея*, о том, что якобы, учитывая ход армяно-турецкой войны и ее последствия, большая часть христианского населения Лори в референдуме проголосовала в пользу Грузии, тем самым в крайнем случае обеспечив неприкосновенность армян, греков и русских местных жителей, сохранность их жизни и имущества. Так продолжалось около года. В конце второго тура армяно-турецкой войны, через неделю после падения Александрополя, 13 ноября 1920 года. Правительство Армении разрешило войскам Грузии **«временно»** захватить Нейтральную зону, которая после ухода англичан превратилась в грузино-армянский кондоминиум (совместное владение), для якобы предотвращения завоевания последнего со стороны турок.

После мирной советизации Республики Армения меньшевистская Грузия продолжила свою пресловутую политику по оккупации Нейтральной зоны, не забывая об осуществлении своих амбициозных замыслов, однако в этот раз встретила на своем пути жесткую позицию Советской Армении по этому вопросу, корни которой естественно нужно искать в закавказской стратегии, осуществляемой большевистской России.

Сразу после прихода к власти правительства Советской Армении, глубоко просчитав особенности созданной благополучной ситуации, оно начало бороться за возвращение Армении территорий, захваченных меньшевистской Грузией, одновременно протестуя против беззакония грузинских властей и политики конфискации в армянских селах, где грабеж и распушенность стали повседневным явлением, в то же время подчеркивая желание населения армянских сел воссоединиться с родиной.

Эта ситуация в значительной степени усложнила взаимоотношения с Грузией, и основная причина этого находилась в темной и неизвестной стратегии большевистского центра, и здесь неоспоримым является тот факт, что неразрывно связанное с территориальным спором армяно-грузинское противостояние использовалось со стороны Москвы для разрешения геополитических задач, связанных с советизацией Грузии.

Можно не колеблясь сделать вывод, что военное столкновение с Грузией непосредственно было использовано не только для разрешения вопроса Лори, но и для не менее важного вопроса с точки зрения укрепления новой большевистской империи России в регионе – большевизации Грузии и включения ее в состав большевистской империи. Большевизация стала краеугольным камнем политики Москвы.

Овсеп Лазян по согласованному решению центрального комитета кавказского бюро РК(б)П и АК(б)П был назначен начальником штаба вооруженного восстания рабочих Лори. Со стороны руководителей восстания была отмечена важность вопроса участия войск 11-й Красной армии в поддержке мятежа, о чем **Овсеп Лазян** еще в феврале 1921 года приобрел договоренность в **А. Геккером**.

И так, было очевидно, что восстание было тщательно спланировано и 11-го в ночь на 12-е февраля оно началось и охватило весь регион. Повстанцы быстро захватили знаменитые села Лори Чибухли, Узунлар (Одзун), Дсег и др, обезоружив находящиеся там грузинские войска, чему последовал успешный захват моста Шагали-Заманлу. Вследствие благоприятных геополитических развитий Лори был освобожден от господства меньшевистской Грузии и воссоединился с Советской Арменией. **Влияние повстанческого движения населения Лори, несомненно, вышло за пределы Зоны, что и облегчило советизацию Грузии, дальнейшее укрепление советской власти в Закавказье.**

VANIK HRANT VIRABYAN

THE ARMENIAN-GEORGIAN MILITARY-POLITICAL
RELATIONS AND LORI NEUTRAL ZONE
(1920-1921)

(THE BORDER-TERRITORIAL DEMARCATION)

Rezume

The book is on a number of important issues closely connected to the Armenian-Georgian military-political relations. In particular, the persistent efforts by the First as well as the Second Soviet Republic of Armenia for the reunification of the Lori Neutral Zone to the motherland are analyzed from historical-critical point of view. The key issues on the Lori Neutral Zone with the Georgian Menshevik Republic are very urgent nowadays and fully correspond to the current political processes.

After the October Bolshevik Revolution in 1917, in significantly changed new geopolitical situation Turkey and Germany who lost the First World War temporarily became active in the Caucasus, and later Great Britain were interfering in the affairs of the South Caucasus, having a significant impact on the two-week Georgian-Armenian War in December, 1918 and its outcome. Due to the subsequent historical-political developments at the end of the summer of 1919 British troops were evacuated from the South Caucasus, with the exception of Batumi, where they remained up to the midsummer of 1920. Later Bolshevik Russia became dominant in this geopolitical situation. At the end of 1920 and at the beginning of 1921 both Republic of Armenia and Menshevik Georgia reached a military-political deadlock in the conflict for Lori, which was followed by the sovietization that opened new perspectives for both countries.

In this situation Armenian-Georgian military-political tense relations for the “neutral zone” and generally Armenian Lori intensified and appeared in the focus of allies’ (Turkey, Azerbaijan and other geopolitical forces) attention resulting serious consequences. During 1918-1920 and after that Georgia used every chance to strengthen its positions in Lori Neutral Zone considering it to be an important military stronghold for possession of the whole Lori. The regions of Alaverdi, Uzunlar-Odzun and Vorontsovka-Kalinino with 41 villages of Borchalu province were the part of Lori neutral zone.

It should be noted that the signs of military- political tension for Lori neutral zone appeared already in May-June, 1920. The signed Russian-Georgian agreement on May 7, 1920 intensified the political situation in Transcaucasia again, as RSFSR practically guaranteed border-territorial inviolability of Menshevik Georgia by this agreement that resulted in tense relations with both Azerbaijan and Georgian Democratic Republic.

However, it is difficult to agree and the false, non-scientific allegations of the Canadian experts on the Caucasus and ***E. Andersen and G. G. Eggey*** are unacceptable, as referring to the process of the Armenian-Turkish war and its consequences Lori Christian majority voted for Georgia at the referendum and thereby, allegedly provided the inviolability and life and property safety of local population, i.e. Armenians, Greeks, and Russians in extreme cases. This continued for about a year.

At the end of the second phase of the Armenian-Turkish war, one week after the decay of Alexandropol, on November 13, 1920 the Government of Armenia let the Georgian troops “temporarily” occupy the Neutral Zone, which, after the withdrawal of the British troops became Georgian-Armenian Condominium, as if to prevent its occupation by the Turks.

After the peace Sovietization of the Republic of Armenia Menshevik Georgia continued its notorious policy of the occupation of

Neutral zone not forgetting its intentions about Lori, nevertheless, it met the resistance of Soviet Armenia in this issue. The roots of this issue naturally should be found in the Transcaucasian strategy of Bolshevik Russia.

Since coming to power the government of Soviet Armenia, taking into consideration the favorable situation, began to fight for the return of illegally occupied territories by Georgia. At the same time Soviet Armenia complained about the illegal and expropriation policy held by Georgian authorities in the Armenian villages of Lori, where robbery and insolence became everyday common phenomenon, and emphasized the desire of the population of the village to reunite with homeland.

This situation made the relations with Georgia rather complicated, the main reason of it was the vague strategy of Bolshevik Center. It is undeniable, that Armenian-Georgian conflict connected with territorial dispute for borders was used by Moscow for the settlement of geopolitical issues. We can conclude that the military clash with Georgia was used not only for the settlement of the issue of Lori, but also for the bolshevisation of Georgia and for the inclusion of the latter in the frames of Bolshevik empire from the point of long term strategy of Russia (the new Bolshevik empire of the region) to strengthen. Bolshevisation became the main issue of Bolshevik Moscow policy.

Hovsep Lazyan, by decision of the Caucasian Bureau of Russian Central Committee and Central Committee of Communist Party of Armenia was appointed head of the headquarters of the armed rebellion of Lori workers. The heads of the rebellion gave importance to the question of participation of the 11th unit of the Red Army. ***Hovsep Lazyan*** came to an agreement on it with ***A. Hekker*** in February, 1921.

So, it was obvious that the rebellion was well planned, it started on February 12 and included the whole region. The rebels occupied

the well-known villages of Lori: Chibukhlu, Uzunlar (Odzun), Dsegh, etc. Disarming Georgian units, after which they occupied the bridge of Shahali-Zamanlu.

As a result of the geopolitical development Lori was liberated from the domination of Georgia and reunited with Soviet Armenia. The rebellion, as well as the influence of the rebellion movement of Lori population, went out of the borders of Neutral zone, which facilitated the Sovietization of Georgia and the further process of strengthening of Soviet powers in Transcaucasia.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան.....	3
Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները և Լոռու Չեզոք գոտին 1920 - 1921 թվականներին:	
Տարածքային սահմանազատումը	11
Անփոփում	80
Заключение	84
Resume	87

ՎԱՆԻԿ ՀՐԱՆՏԻ ՎԻՐԱԲՅԱՆ

ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՎ ԼՈՌԻ ԶԵՋՈՔ ԳՈՏԻՆ 1920-1921 ԹԹ.
(ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԶԱՏՈՒՄԸ)

ВАНИК ГРАНТОВИЧ ВИРАБЯН

АРМЯНО-ГРУЗИНСКИЕ ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ
И НЕЙТРАЛЬНАЯ ЗОНА ЛОРИ В 1920-1921 ГГ.
(ПОГРАНИЧНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ РАЗДЕЛЕНИЕ)

VANIK HRANT VIRABYAN

THE ARMENIAN-GEORGIAN MILITARY-POLITICAL
RELATIONS AND LORI NEUTRAL ZONE (1920-1921)
(THE BORDER-TERRITORIAL DEMARCATION)

*Մրբագրիչ՝ Վ. Դերձյան
Համակարգչային ձևավորումը՝ Ա. Աղուզումցյանի
Շապիկի ղիգայնը՝ Կ. Չալաբյանի*

Շապիկին՝ Լոռի բերդը

Ստորագրված է տպագրության՝ 26.05.2015: Չափսը՝ 60 x 84 1/16:
Թուղթը օֆսետ № 1: «Sylfaen»: Տպագրությունը օֆսետ:
5,75 տպ. մամուլ: Տպաքանակը՝ 150:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1